

Barn i sør-skandinavisk middelalder

En studie av barn i gravkontekst ved fire ulike kirkegårder

Maiken Svendsen Raftvoll

Masteroppgave i Arkeologi (ARK350)

Institutt for Arkeologi, Historie, Kultur- og Religionsvitenskap

Universitetet i Bergen

Våren 2018

Abstract

Children make up an important demographic component in most societies, and their lives leave traces in the material culture. Traces of children can be found in the form of toys, miniature items and not the least burials. Children's graves are found in many medieval towns and an examination of these, and child related items, could provide an opportunity to illuminate childhood and children's lives in previous societies. The topic for this thesis is children in medieval southern Scandinavia. The aim is to shed light on children's social status through a multidisciplinary study of burials and grave context in which archaeology, history and human osteology are central disciplines.

The graveyards included in this study are Trinitatis/Drotten in Viborg, St. Clemens in Copenhagen, Trinitatis/Drotten in Viborg and the Bro parish church cemetery on Gotland. Children were present in the burial assemblages from all these cemeteries. Further, I discuss how children are viewed by society based on burial practices, and then I present differences and similarities between the four sites. This work could make an important contribution to the academic record by improving our knowledge and understanding of children, and the medieval society's view of children in southern Scandinavia. The examination of the grave material from the four cemeteries indicate that children could be buried in the same manner as adults, and, in some cases, received even more caring burials. Although the similarity between children's and adult's graves is large, there are distinctive features that have only been detected in children's graves.

Forsidebilde viser en trippelgrav med en voksen og to barn fra St. Clemens kirkegård i København. Foto nr. 917. Mads Leen Jensen (Jensen og Dahlström 2009:49).

Førord

Først og fremst må jeg få takke mine kjære veiledere som har støttet meg gjennom denne prosessen. Takk til Irene Baug og Stian Hamre for et mangfold med veiledningstimer, støtte og konstruktiv kritikk. Dere gav meg pågangsmot og bein å stå på, og for det, er jeg evig takknemlig.

Videre må jeg få takke Jane Jark Jensen ved København Museum, Per Widerström ved Gotlands Museum og Caroline Arcini, for hjelp til å finne utgravningsrapporter og kildemateriale til oppgaven. En videre takk går også til stipendiat Elin Monstad for nøye gjennomgang av litteraturlisten.

En stor takk går til min kjære samboer og barnefar. Ikke bare har du vært min klippe gjennom prosessen med å få masteroppgaven ferdigstilt, men du har støttet meg gjennom hele løpet til å bli en arkeolog. Når jeg ikke kunne se lyst i tunellen, gikk du frem med en lommelykt.

Til slutt vil jeg takke min kjære familie som gjennom hele utdanningsløpet har motivert, støttet og hatt troen på meg.

«Skjeletter pirrer oss, fordi de lover vinduer inn til fortiden, slik andre arkeologiske funn ikke kan. De er bokstavelig talt fortiden personifisert. De jordiske levningene av alle mennesker som skapte og levde i fortiden, bringer oss ansikt til ansikt med historien. Fremfor alt er det den *fysiske kroppen* som trekker vår interesse. Vi kjenner instinktivt deres kropp slik vi kjenner vår egen; de er hovedsakelig *oss*».

(Sofaer 2006:1)

Innholdsfortegnelse

1. Innledning	8
1.1 Emne og mål	8
1.2 Problemstillinger	10
1.3 Område og tid	11
1.3.1 Undersøkellesområdene	12
1.4 Forskningshistorie	13
2. Teoretisk og metodisk tilnærming	17
2.1 Gjenspeiling av de dødes liv	17
2.2 Barsedødelighet	18
2.3 Begrepet «barn» og «barndom»	20
2.3.1 Barn og barndom i historiske kilder	20
2.4 Metodisk tilnærming til gravmaterialet	21
2.5 Utvelgelse av kildematerialet	23
2.6 Analysemetoder	24
2.6.1 Barnegravens plassering	25
2.6.2 Fellesgraver	26
2.6.3 Kistebruk	26
2.6.4 Gravgaver	27
2.6.5 Barnas posisjon i graven	27
2.7 Forskningsetikk	29
2.7.1 Rettferdig, nøyaktig og ærlig fremstilling	29
2.8 Kildekritiske problemer	30
3. Middelalderens lover knyttet til gravlegging og myndighetsalder	34
3.1 Den jyske landskapsloven	35
3.2 De sjællandske landskapslovene, Eriks sjællandske lov og Valdemars sjællandske lov	35
3.3 Den skånske landskapsloven	36
3.4 Gutaloven for Gotland og Visby	36
3.5 Gilderetten	36
3.6 Kanonisk rett	40
3.7 Myndighetsalder	40
4. Område og materiale	44

4.1 Datering av materialet	44
4.2 Trinitatis/Drotten kirke i Viborg	45
4.3 St. Clemens kirke i København	49
4.4 Trinitatis/Drotten kirke i Lund	53
4.5 Bro sognekirke på Gotland	56
5. Analyse og resultat – hva forteller gravmaterialet?	60
5.1 Ble barn behandlet likt eller ulikt i forhold til voksne i gravkontekst?	60
5.1.1 Plassering på kirkegården	63
5.1.2 Plassering inne i kirken	65
5.1.3 Klyngegraver	67
5.1.4 Fellesgraver	68
5.1.5 Gravenes innhold og utforming	69
5.1.6 Hocker-stilling	72
5.2 Hvilken sosial status hadde barn i sør-skandinavisk middelalder?	73
6. Konklusjon	75
Litteraturliste	77

Figurliste

Figur 1.1 De danske landskapsområdene	9
Figur 1.2 Oversikt over kirkenes plassering	12
Figur 3.1 Eidsivatingslovens forordninger	38
Figur 4.1 Fremstilling av armstillingene; A, B, C og D.....	45
Figur 4.2 Oversiktskart av Viborg	46
Figur 4.3 Rekonstruksjon av Viborg kirke	47
Figur 4.4 Rekonstruert kart over København anno 1530	50
Figur 4.5 Fordeling av gravene på St. Clemens kirkegård	52
Figur 4.6 Oversiktstegning over utgravde områder ved Trinitatis/Drotten i Lund	54
Figur 4.7 Plantegning av Bro sognekirke fra utgravningen i 2001	57
Figur 6.1 Tegning over gravene i selve steinkirken i Lund	66

Tabelliste

Tabell 2.1 Alderskategoriene benyttet ved utgravningene i de ulike byene	23
Tabell 2.2 Sentrale aspekt som vil bli undersøkt	28
Tabell 4.1 Ulike dateringsmetoder benyttet ved de ulike kirkegårdene	44
Tabell 4.2 Inndeling av barn og voksne ved Trinitatis/Drotten i Viborg	48
Tabell 4.3 Aldersgrupper og prosentfordeling av barn ved Trinitatis/Drotten i Viborg	48
Tabell 4.4 Inndeling av antall voksne og barn ved St. Clemens i København	50
Tabell 4.5 Aldersgrupper og prosentfordeling av barn ved St. Clemens i København	51
Tabell 4.6 Inndeling av antall voksne og barn ved Trinitatis/Drotten i Lund	55
Tabell 4.7 Aldersgrupper og prosentfordeling av barn ved Trinitatis/Drotten i Lund	55
Tabell 4.8 Inndeling av antall voksne og barn ved Bro sognekirke	58
Tabell 4.9 Aldersgrupper og prosentfordeling av barn ved Bro sognekirke	58
Tabell 5.1 Inndeling av antall barn og voksne med gravattributter	61

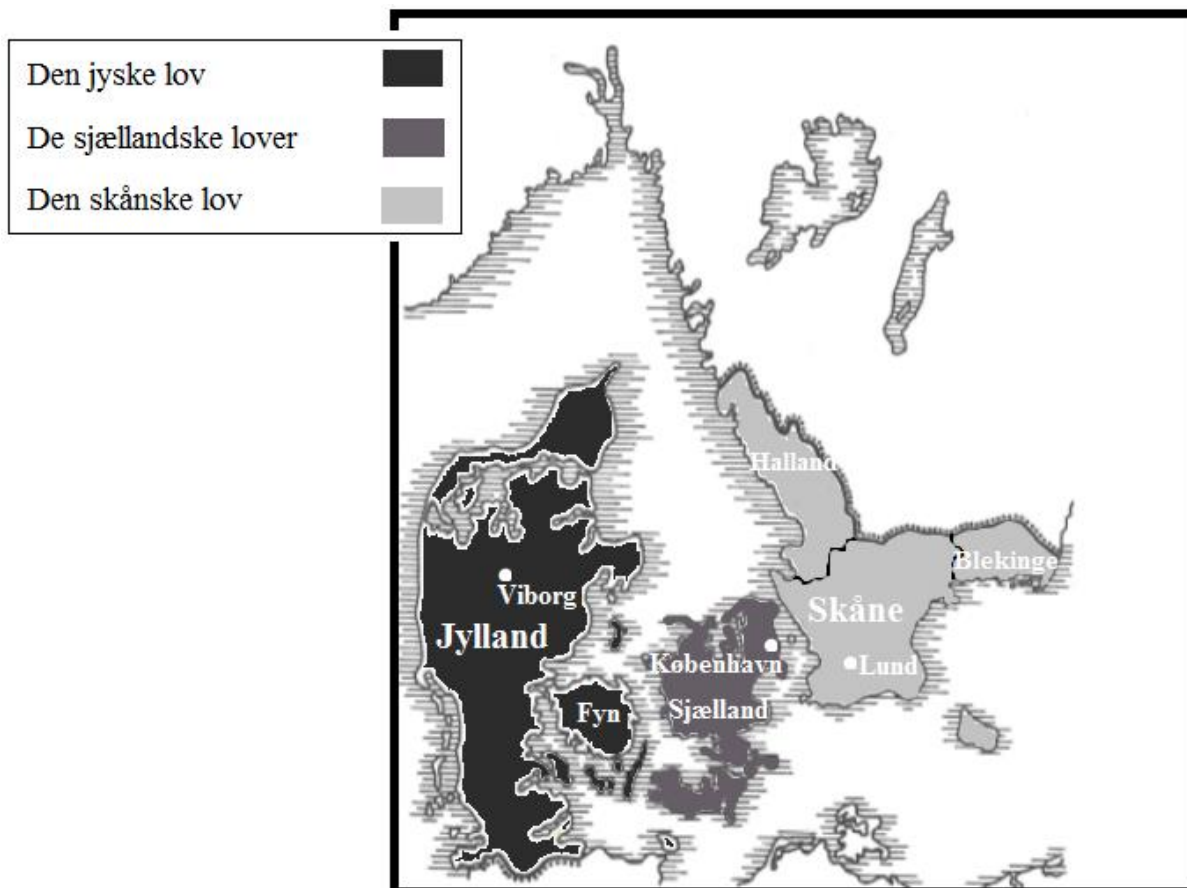
Kapittel 1 Introduksjon

1.1 Emne og mål

Barn utgjør en viktig demografisk komponent i de fleste samfunn, og deres liv setter spor i den materielle kulturen. Barn og barndom var likevel lenge underrepresentert innen arkeologisk forskning, og det var først på 1970-tallet at temaet ble viet større oppmerksomhet (Baxter 2005:8; Hadley & Hemer 2014:1). Spor etter barn i form av leker, miniatyrgjenstander, og ikke minst barnegraver er å finne i mange middelalderbyer, og en undersøkelse av dette materialet vil kunne gi en mulighet til å belyse barn og barndom i tidligere samfunn (Baxter 2005:10; Mygland 2007).

Temaet for denne oppgaven er barn i sør-skandinavisk middelalder med utgangspunkt i barnegraver. Målet er å belyse barns sosiale status ut fra gravkontekst. Tema vil bli studert i et tverrfaglig perspektiv der arkeologi, historie og humanosteologi står sentralt. Et viktig mål er å undersøke hvilke reguleringer som eventuelt finnes i landskapslovene, de kanoniske lovene og andre lover som kan berette om regler knyttet til gravlegging, myndighetsalder og dåp. I tillegg vil jeg gjennom samtidskildene prøve å antyde myndighetsalderen i sør-skandinavisk middelalder i et forsøk på å finne et skille mellom voksne og barn. Dette vil utgjøre et viktig grunnlag for å kunne skildre barn og samfunnets syn på barn. Menneskelige levninger gir oss ofte direkte kunnskap om individer og deres liv, og arkeologiske og historiske kilder kan på sin side gi en historisk og samfunnsmessig kontekst for individene som blir studert (Sellevold 2001:2). En slik tverrfaglig tilnærming og inkludering av ulike kildetyper, vil kunne gi et bedre og bredere tolkningsgrunnlag.

Gravmateriale fra fire ulike kirkegårder vil bli studert. De utvalgte kirkegårdene er Trinitatis/Drotten i Viborg, St. Clemens i København, Trinitatis/Drotten i Lund og Bro sognkirke som ligger ca. 10 km nord for Visby på Gotland. Kirkegårdene befinner seg innenfor tre ulike rettsområder med tilhørende landskapslover (figur 1.1). Andre funn og gjenstander som ble utgravd under de arkeologiske undersøkelsene av kirkegårdene vil også bli inkludert, ettersom disse kan være med å datere og belyse gravleggingspraksisen.

Figur 1.1. De danske landskapsområdene i middelalderen med tilhørende landskapslover. De tre byene: Viborg, København og Lund, er også inkludert (kilde: Arcini 1999:10 med egne tilføyelser).

Ved overgangen til middelalderen endres gravskikken og begravelser reguleres av kristne lover og regler. I middelalderen innebar en kristen begravelse at den avdøde ble gravlagt ubrent i en flat grav. Gravene skulle orienteres øst-vest hvor hodet var mot vest og hvor gravene var plassert i fysisk avgrensede gravsteder (Solberg 2015:276). Alle kristne skulle gravlegges i viet jord, noe som gjør at alle samfunnssjikt vil være representert i skjelettmateriale fra kirkegårder i middelalderen. Her finnes det likevel enkelte unntak, også innenfor mine undersøkelsesområder som jeg vil gå nærmere inn på senere. Undersøkelser av skjelettmateriale fra kirkegårder er anslått å være en av de mest lovende metodene for å utdype kunnskaper om samfunnet i denne perioden (Sellevold 2000:30).

Målet med denne oppgaven er å få en bedre forståelse av barn, en samfunnsgruppe som har blitt viet lite interesse innen arkeologisk forskning før 1970 (Iregren 2000:47). Jeg diskuterer synet på barn ut fra gravleggingspraksisen og undersøker eventuelle forskjeller mellom de ulike byene. Oppgaven vil slik kunne utgjøre et viktig bidrag til å øke kunnskapen om barn og samfunnets syn på barn i sør-skandinaviske middelalder.

1.2 Problemstillinger

En hovedproblemstilling vil være å undersøke barns sosiale status i samfunnet, slik det går frem av gravmaterialet. Ble de gravlagt på samme måte som voksne personer, og innfor de samme områdene på kirkegården som de voksne, eller er det her forskjeller? Hvordan synet på barn var i denne perioden i Sør-Skandinavia og hvordan man kan studere dette ut i fra graver, vil også være viktige spørsmål i oppgaven. Ulike trekk ved gravene og behandlingen av barn i gravmaterialet kan gi indikasjoner på barns status. Jeg vil også studere mulig segregering på kirkegården, plasseringen av graver i forhold til kirkebygningen og hva man kan tolke ut i fra dette. Et videre mål vil også være å studere om ulike aldersgrupper av barn ble behandlet ulikt i gravkonteksten og i tilfelle hvorfor. Det empiriske materialet i oppgaven er ikke stort nok til å trekke slutninger for hele området i perioden, men det vil likevel kunne vise tendenser i gravleggingspraksis og eventuelle geografiske variasjoner mellom byene.

Ved studier av skjeletter og graver fra norske middelalderkirkegårder, benyttes ofte landskapslovene som tolkningsbakgrunn. I kristenrettsbøkene i den norske Borgatingsloven og Eidsivatingsloven finnes det beskrivelser av hvordan de forskjellige samfunnsslagene skulle gravlegges på kirkegården. De mest høytstående samfunnslagene skulle gravlegges nærmest kirkebygningen, mens de laverestående gruppene, slik som trelle, skulle gravlegges lengst vekk fra bygningen og helst helt ute ved kirkegårdsgjerdet (Sellebold 2000:27).

Eidsivatingsloven inneholder også bestemmelser om at mennene skal gravlegges syd for og kvinnene nord for kirkebygningen. Er dette aspekt som også finnes igjen i Sør-Skandinavia? Materialet i denne undersøkelsen befinner seg innenfor jurisdiksjonen til tre ulike landskapslover: *Den jyske lov*, *De sjællandske lovene*, *Valdermars sjællandske lov* og *Eriks sjællandske lov*, og *Den skånske lov* (jf. figur 1.1.).

Jeg ønsker å se om landskapslovene i Sør-Skandinavia gir informasjon om gravleggingsregler, og i så fall om gravleggingspraksisen stemmer overens med lovene i de ulike landskapsområdene. Jeg vil også undersøke eventuelle forskjeller og likheter mellom lovene som angår gravpraksis. Videre vil jeg undersøke om barn var en anerkjent samfunnsgruppe eller voksne i miniatyrform? Hvor gikk egentlig grensen for hva et barn var med tanke på alder i middelalderen? For å kunne besvare disse spørsmålene ønsker jeg å trekke inn lovtekstene for å se om disse kan belyse samtidens syn på barn, og i hvilken grad det finnes en myndighetsalder i lovverket fra middelalderen.

Oppgaven vil i hovedsak ha fokus fra barn på de ulike kirkegårdene. Når man skal studere barn og synet på barn i middelalderen er det imidlertid også viktig å inkludere de voksne (Iregren 2000:48). Jeg vil derfor trekke inn alle gravene og individene som er utgravd på de ulike kirkegårdene, og på denne måten studere barna på kirkegården i en komparativ analyse opp mot de voksne individene på kirkegården. Ble barn og voksne behandlet likt eller ulikt i gravleggingspraksisen? Barna i materialet vil likevel utgjøre hovedfokuset i denne analysen.

1.3 Område og tid

Områdene som inngår i oppgaven befinner seg innenfor Danmark dvs. på Jylland og Sjælland, og Gotland som i frem til 1300-tallet tilhørte Sverige. Middelalderen i Danmark regnes for å være en periode på 550 år, som starter ved kristendommens innførelse under Harald Blåtanns regjeringstid ved slutten av 900-årene og frem til reformasjonen i 1536 (Liebgott 1984:5). Materialet som inngår i denne analysen daterer seg helt fra begynnelsen av middelalderen, altså 990 e.v.t. i Danmark, og helt frem til reformasjonen i 1536. Gotland var helt frem til 1361 underlagt Sverige, men ble erobret og gjort dansk etter okkupasjonen under den danske kongen Valdemar Atterdag. Materialet som inngår fra Gotland, er datert til tiden før 1303 da Gotland var svensk. To av kirkene i undersøkelsen, St. Clemens i København og Trinitatis/Drotten i Lund, var i bruk under hele perioden, mens Trinitatis/Drotten i Viborg og Bro sognekirke var aktive fra 1100-tallet og ca. 300 år frem i tid.

Innenfor det sør-skandinaviske området finnes det flere rettsområder med tilhørende landskapslover. Jylland og Sjælland befinner seg innenfor dagens Danmark og var innordnet *Den jyske lov*, *Valdemars sjællandske lov* og *Eriks sjællandske lov*, mens Skåne befant seg innenfor dagens Sverige og lå under *Den skånske lov*. En kirke fra hver av disse lovområdene er trukket inn i undersøkelsen. Viborg er underlagt den jyske lov, København underlagt sjællandsk lovverk og Lund under skånsk lovverk, mens Gotland var underlagt Gutaloven. I tillegg til landskapslovene fantes det kirkerettsområder som ikke fulgte landskapsinndelingene på samme måte. Det ble skapt en ny seksjon til kirken, den kanoniske retten, samt individuelle byrettigheter for de nye byene (Carelli 2001:283). Videre ble det kirkerettslige verket *Decretum Gratiani* skrevet i ca. 1140, hvor formålet var å fremme den kristne etikken og moralen i menneskenes praktiske, politiske og økonomiske handlinger. Den skånske kirkens rettsområde omfattet Skåne, Halland, Blekinge og Bornholm og således Trinitatis/Drotten i Lund, mens den sjællandske kirkens rettsområde rommet Sjælland, Fyn, Jylland og småøyene

(Carelli 2001:283) og dermed kirkene Trinitatis/Drotten i Viborg og St. Clemens i København.

1.3.1 Undersøkellesområdene

De fire kirkegårdene som utgjør undersøkelsesområdene i oppgaven (figur 1.2), ble valgt ut i fra flere kriterier. Det er vektlagt å innlemme sognekirker i studien pga. at den største andelen av sognebefolkningen ble gravlagt ved sognekirken. Disse kirkegårdene vil da romme den største og trolig den mest representative delen av befolkningen (Kieffer-Olsen 1993:9). Selv om ikke alle døde fra sognet alltid ble gravlagt på den lokale sognekirkegården (Sellevold 2000:33), kan sognekirker likevel gi en god representasjon av befolkningsstrukturen. Dette gjør det mulig å studere demografiske forhold og dermed mulighet for å kunne gi et bedre representativt bilde av barn i sør-skandinaviske middelalderbyer (Sellevold 2001:54; Øye 2005:32).

Figur 1.2. Oversikt over de ulike kirkenes plassering i sør-skandinaviske middelalder (kart: Viken 2015 med egne tilføyelser).

Det er videre vektlagt å innlemme kirker og byer fra hvert landskapsområde. Dette gjør det mulig å studere geografiske variasjoner opp mot de ulike landskapsområdene. Gotland var et selvstendig område og på grunn av dette ble det sett som viktig å også innlemme Gotland i undersøkelsen. Dette er det eneste området som ikke var underordnet en landskapslov. I stedet hadde regionen andre type lover knyttet til blant annet gravpraksis, dåp, giftemål og handel (Westholm 2012:477; Pedersen 2013). Det vil her være interessant å se om eventuelle ulikheter også gjenspeiles i gravmaterialet.

Den tilgjengelige dokumentasjonen og publiseringen av relevant litteratur rundt sognekirkene, varierer stort. På grunn av størrelsen og tidsbegrensningen på denne oppgaven vil det være

vanskelig å bare benytte originaldokumentasjon, da flere utgravningsrapporter enda ikke er ferdigstilte. Et ønsket kriterium er også at det utgravde humanosteologiske materialet fra kirkegårdene skulle være undersøkt. Dette er tilfellet for gravmaterialet fra alle kirkegårdene som inngår i oppgaven, men med varierende metode og dokumenteringspraksis.

1.4 Forskningshistorie

Som allerede nevnt var barn og barndom et lite utforsket tema innen arkeologisk forskning frem til 1970 årene. På 70-tallet ble det midlertidig en økt bevissthet omkring kvinners forhold i samfunnet, noe som også gav fokus på barns liv. I Skandinavia ble det en økende interesse for barnas verden, hvor barndom, ungdom og oppvekst ble fremtredende i debatten (Lillehammer 1989:89). I lyset av fremveksten av kvinnebevegelsen, ble kvinner ansett som et nytt og aktuelt forskningsobjekt i blant annet Norge (Olsen 1997:240). Den norske arkeologen Grethe Lillehammer var en av de første forskerne som tok opp temaet, når hun belyste hvordan arkeologiske metoder kunne brukes for å studere barn i fortiden (Lillehammer 1986). Ettersom Skandinavia også var blant pionere av genderarkeologi var det spesielt mange skandinaviske forskere som også viste interesse for barn, noe som tydelig gjenspeiles i en konferanse med temaet «barn i fortiden» som ble holdt i Stavanger i 1987 (Hadley & Hemer 2014:1). Genderarkeologi hadde som mål å forstå sosiale relasjoner og konstruksjoner, samt sosiale roller i tidligere samfunn, noe som innebar at flere mindre utforskede grupper i samfunn, ble mer synliggjort (Sørensen 2000:7).

Grethe Lillehammer mente at studie av barn og barndom ikke bare ville belyse livet til de yngste medlemmene i samfunnet, men innbefattet at arkeologer måtte sette seg inn i fundamentale spørsmål som tilpasning og kulturelle endringsprosesser (Lillehammer 1989:89). Lillehammer mente at den beste og mest direkte måten å studere barnas verden på var gjennom begravelser og leker, hvor barns forhold til både omgivelsene og de voksnes verden kunne studeres (Lillehammer 1989:102-103). Etter Lillehammers pionerarbeid i siste halvdel av 1980-tallet (Lillehammer 1986; Lillehammer 1989) kom det flere bidrag fra ulike forskere med ulike arkeologiske tilnærminger til studiet av barndom, slik som barndom og materiell kultur (Sofaer-Derevenski 2000; Baxter 2005), barn, barndom og samfunn (Crawford & Shepherd 2007), studier av spedbarnsgraver (Russ 2007; Bacvarov 2008), barn, identitet og fortiden (Baxter 2006; Dommasnes & Wrigglesworth 2008), sosialisering (Lillehammer 2010), sosial tilhørighet, alder og kjønn (Iregren 2000:47) og nye perspektiver på ulike metoder for å studere barn i arkeologi (Lally & Moore 2011). I starten var ofte fokuset innen arkeologien av barn knyttet til gravmaterialet, ettersom det er her barn

fremtreder mest direkte. Senere ble det derimot mer vanlig å benytte seg av alt arkeologisk materialet som kan knyttes til barn slik som miniatyrgjenstander, sko i barnestørrelser og leker utgjør imidlertid viktig materiale som ligger til grunn for tolkninger av barn og barndom i fortiden (jf. Mygland 2007). Mygland undersøkte gjenstandsmaterialet fra Bergen i et forsøk på å studere lek, barn og sosialisering, og hvor hun i tillegg tok for seg skomaterialet for å kunne avspeile barns tilstedeværelse i Bergens middelalderby (Mygland 2007). Nye metoder og teoretiske tilnærminger til barn i arkeologisk forskning har også vært ytterst nødvendig for å kunne tydeliggjøre barn som aktive samfunnsmedlemmer i fortidens kulturer, men også for å bidra til et bedre og mer troverdig tolkningsgrunnlag. Dette kommer tydelig frem i bidragene etter Lillehammers pioner-arbeid (Lillehammer 1986; Lillehammer 1989).

Videre har det også blitt publisert større verk og serier som fokuserer på barn og barndom slik som antologien *Lübecker Kolloqium zur Stadtarchäologie im Hanseraum VII* (Gläser 2012). Her blir det tatt opp temaer som barndom, ungdom, utdanning og fritid hvor sør-skandinavisk middelalder er representert med flere studier. I disse arbeidene ble det også trukket frem diverse kirker med et interessant materiale som kunne belyse barn ut i fra gravmaterialet. I denne oppgaven har antologien vært avgjørende for utvelgelsen av byene Viborg, København, Lund og Bro. En nylig startet serie av gruppen «*The society for the Study of Childhood in the Past*» som har publisert de to antologiene «*Medieval Childhood: Archaeological Approaches*» og «*Children, Spaces and Identity*» (Hadley & Hemer 2014; Romero et al. 2015) er også en gruppe som fokuserer på barn og barndom i arkeologisk kontekst. Mange av disse verkene har imidlertid fokus på flere perioder i fortiden.

Arkeologiske utgravninger i middelalderbyer har resultert i fremkomsten av ulike gjenstander som kan kobles til barn, slik som hengestoler i tre, diverse leker, figuriner og dukker (Staaf 2012; Søvsvø 2012; Øye & Mygland 2012). Lena Fahre studerte gjenstandsmaterialet fra Folkebibliotekstometen i Trondheim i sin hovedfagsoppgave fra 1998, hvor hennes mål var å studere lek, barn og sosialisering (Fahre 1998). Publiserte artikler og hovedfagsoppgaver vil være viktige for meg, ettersom gjenstandsmaterialet som er koblet med barn i disse oppgavene også kan forekomme i mitt materiale. I så fall vil tolkningen av gjenstandsmaterialet, samt resultatene også være viktige og relevante. Forskning på barn i tidligere samfunn kan bidra til å sette materialet jeg benytter inn i en bredere forståelsesramme.

Selv om det har vært et økt fokus på temaet barn og barndom, har det vært generelt få studier av gravmateriale i arkeologisk forskning med dette fokuset. Utgravninger av middelalderkirkegårder har ofte et meget omfattende skjelettmateriale som er blitt undersøkt og analysert, hvor disse kan gi et interessant demografisk bilde for ulike byer i denne perioden. Ofte blir gravmaterialet av barn studert ettersom det er her barn fremkommer sterkest i de fleste middelalderbyer. Jakob Kieffer-Olsen tar i sin Ph.d. avhandling fra 1993 for seg graver og gravskikk i Danmarks middelalder med utgangspunkt i hele åtte kirkegårdsutgravninger. Utgangspunktet for avhandlingen var å danne ny kunnskap om gravpraksis i middelalder gjennom å benytte det store og relativt uutnyttede arkeologiske materialet fra flere kirkegårdsutgravninger. Flere dateringsmetoder blir benyttet for å opparbeide et godt dateringsgrunnlag for kirkegårdene og dets graver. Gjennom dette studerte han mulig endring på kirkegården og gravskikker i lys av middelalderens endrede dødsoppfattelse. (Kieffer-Olsen 1993). I løpet av 1200-tallet oppsto det et skifte i hvordan man oppfattet døden og dette vil bli presentert senere i kapittel 2.1. Ingen av hans undersøkte kirkegårdsutgravninger befinner seg i de utvalgte byene for min undersøkelse, men mange av dateringsmetodene i hans oppgave, samt barnas plassering på gravplassene og tolkninger av dette, vil være relevant for min analyse. Kieffer-Olsen benyttet seg av hele det humanosteologiske materialet fra disse kirkegårdsundersøkningene. Det nye for mitt arbeid vil være en mer fokusert tilnærming på barn og synet på barn tolket ut i fra gravkontekst og historiske kilder.

I Lund har Caroline Arcini undersøkt helse og sykdom i middelalderen gjennom skjelettmateriale. Målet med arbeidet var å stedfeste hvorvidt helsesituasjonen i Lund endret seg gjennom middelalderen med utgangspunkt i det arkeologiske materialet fra tre kirker (Arcini 1999). I hennes avhandling benytter hun seg av det samme utgravningsmaterialet som jeg skal ta for meg i Lund. Hun analyserer aldersfordelingen, barn og ungdomsdødeligheten, samt kjønnsfordelingen på kirkegården, som igjen vil være høyst relevant å innlemme i min undersøkelse. Nytt for min analyse vil imidlertid være å også sammenligne gravmaterialet for Lund med andre geografiske områder. Johan Green er en av de få som har tatt for seg barnegraver. Han skrev i 2012 en masteroppgave ved universitetet i Lund om skandinavisk gravskikk med fokus på barnegraver i kirker. Her undersøkte han kirkens romlighet, funksjon og symbolikk i et forsøk på å belyse barnegraver i middelalderen opp mot samfunnets syn på barn (Green 2012). I oppgaven ble kirker i totalt fem byer fra Norge, Danmark og Sverige undersøkt for å finne likheter og forskjeller i det kristne gravmaterialet. Min undersøkelse vil i

stor grad ha mye det samme fokuset som Green har i sin oppgave, men jeg vil også utføre en komparativ analyse av fire kirkegårder innenfor Sør-Skandinavia hvor det totale kirkegårds materialet fra utgravningene benyttes, med forbehold om bevaring og tilgjengelighet. Greens teoretiske tilnærminger på kirkens romlighet, funksjon og symbolikk, samt hans tilnærminger til barn i middelalderen vil være relevant for min undersøkelse, både for tolkning og sammenligning av barnebegavelser i middelalderen.

Barn og barndom har også utgjort viktige temaer innenfor andre fagområder slik som historie (Søvsø 2012:525), og flere arbeid vil her være relevante for min egen studie. En fransk historiker med navn Philippe Ariès, forsket på barndom i middelalderen på 60-tallet. Han benyttet ikonografi fra 1200-tallet til å argumentere for at barndom ikke eksisterte i denne perioden. Han var en av pionerene innenfor studiet av dette temaet i historisk forskning, og presiserte at barn ble sett på som voksne i miniatyrform i middelalderens samfunn og at det ikke var før mot slutten av middelalderen at barndom ble en egen livsfase (Ariès 1962). Hans syn på barndom i middelalderen fikk stor gjennomslagskraft, men har også vært sterkt kritisert av flere faggrupper for hans naivitet og hans bruk av kildemateriale (Cunningham 1996:29-56; Heywood 2001:11-12). Videre studier av dette temaet har bidratt til en større forståelse av barndom i middelalderen, hvor utdanning, navnepraksis, sosialisering og oppvekst, samt lek og arbeid har vært forsket på ved bruk av samtidskilder (Hadley & Hemer 2014:1).

Historikerene Barbara Hanawalt og Shulamith Shahar er viktige personer å nevne i forskningshistorisk sammenheng, ettersom de i stor grad tilbakeviste Ariès sin tolkning av samfunnets syn på barn i middelalderen (Shahar 1990; Hanawalt 2009). Shahar studerte begrepet barndom i høy- og senmiddelalderen ved hjelp av historiske kilder som omtalte barn i perioden, og viser at begrepet faktisk eksisterte i perioden mellom 1100-1425 (Shahar 1990). Hanawalt benyttet seg av rettslige kilder om foreldreløse barn når hun undersøkte synet på barn i middelalderen og hvilken effekt dette hadde på sosialiseringen av barn. Studien indikerer at barn i stor grad var oppdratt med kjærlighet og omsorg, og at også barn hadde en egenverdi i denne perioden (Hanawalt 2009). Å benytte seg av samtidsskriftlige kilder når man studerer barndomsbegrepet i middelalderen innenfor en arkeologisk kontekst er vanlig og vil være meget fruktbart, ettersom man vil få en mer tverrfaglig tilnærming og dermed et større kildegrunnlag.

Kapittel 2 Teoretisk og metodisk tilnærming

Dette kapitlet vil ta for seg teoretiske og metodiske tilnærminger som står sentralt i oppgaven. Avslutningsvis vil jeg også komme inn på forskningsetiske utfordringer knyttet til forskning på skjelettmateriale, samt kildekritiske problemer som må vurderes.

2.1 Gjenspeiling av de dødes liv

Ved kristendommens innførelse skulle alle kristne gravlegges i viet jord, noe som resulterte i at folk fra alle samfunnssjikt ble begravd på kirkegårdene. Alle samfunnslag vil derfor være representert i skjelettmaterialet fra kirkegårder i middelalderen. Dette betyr likevel ikke at alle fra samme område ble gravlagt på samme kirkegård. Hvor man ble gravlagt varierte etter individet og familiens økonomi og ønsker. Dette kan gi noe et skjevt bilde av samfunnet når man skal utføre demografiske analyser. En kirkegård i en by vil ikke nødvendigvis være representativ for hele byen om det eksisterte flere geistlige institusjoner (Sellebold 2000:30-32), noe som er tilfellet i alle byene i denne analysen.

Å utføre sosiale analyser av graver er et problematisk tema innen arkeologi. Kan individets sosiale status analyseres ut i fra gravens utforming, innhold og plassering? Flere forskere har påpekt at faktiske sosiale forskjeller kan ha blitt nedtonet eller overdrevet i sammenheng med et individs begravelse, grunnet ulike ideologiske årsaker. I stedet for å være direkte gjenspeilinger av de dødes liv er graver først og fremst ideologiske uttrykk og manifestasjoner av dem som sto for begravelsen. Fremfor å markere sosiale realiteter, markerer gravene et ideal for den samtiden gravene ble anlagt (Andrén 2000:7). Dette kan gjøre det vanskelig å vurdere hvilket individ som ligger gravlagt i de ulike gravene. Hvor en person ble gravlagt er ikke bare avhengig av sosiale, økonomiske, religiøse og juridiske forhold, men varierer også i forhold til tid og sted. De dødes landskap gjenspeiler derfor kompleksiteten i de levendes (Brendalsmo 2000:39). I hedensk gravskikk kunne gravens utforming og innhold i form av gravgaver være ideologiske og sosiale uttrykk for den avdøde. I middelalderen da begravelser måtte foretas på en kirkegård uten gravgaver, ble det viktig å uttrykke sosial status i form av nærhet til kirken (Andrén 2000:23).

Middelalderens gravskikk og regler knyttet til denne er omtalt i skandinaviske lover fra middelalderen, og kan gi viktige indikasjoner på hvilke gravpraksiser som ble fulgt. I lov materialet er det blant annet gjennomgående prinsipper i forhold til plassering av graver i, på og rundt kirkegården. Gravenes plassering ble for eksempel bestemt ut i fra et prinsipp om

at den avdøde gjorde seg fortjent til nærhet til det hellige, og at det her fantes en rangordning (Andrén 2000:8-9). Påbud i lov materialet trenger imidlertid ikke alltid gjenspeile faktiske forhold. En enkel og mekanisk kobling mellom gravens plassering og datidens sosiale forhold er således ikke nødvendigvis alltid en realitet. Det finnes tilfeller hvor man kunne kjøpe seg en «bedre gravplass», altså en gravplass nærmere kirken eller under selve kirkegulvet. Dette var imidlertid beholdt de øverste samfunnslag og trolig har det ikke eksistert stor sosial mobilitet i døden. De lavere samfunnslag ville sannsynligvis ikke ha midler til å kjøpe seg en bedre gravplass enn deres sosiale plassering tilsa. I følge den svenske landskapsloven «Yngre Väsögötlagen» fra rundt 1300, kunne man kjøpe seg en gravplass i kirken. Ved å betale tre marker og en avgift til presten ble det mulig for de mer velstående å velge sin egen gravplass utenfor soknekirken og inn i de mer prestisjefylte monumentene som kloster- og domkirker (Andrén 2000:8-9). Dette var imidlertid beholdt de øverste samfunnslag og trolig har det ikke eksistert stor sosial mobilitet.

Et annet problemområde knyttet til komparative studier av kirkegårds materiale, er at dødsoppfattelsen endret seg gjennom middelalderen. Dette påvirket gravenes utforming og gravleggingstradisjonene. I tidlig middelalder ble døden oppfattet som en overgang til en mellomfase i menneskets samlede liv. I mellomfasen skulle man avvente oppstandelsen og det etterfølgende himmelske liv i Paradiset (Kieffer-Olsen 2000:116). I løpet av 1200-tallet endret det seg. Nå var det ikke lenger en lang ventetid etter døden på dommedag. Den døde fikk øyeblikkelig sin personlige dom (Kieffer-Olsen 2000:116). Gravene ble enklere, mindre omhyggelig innrettet, steinkistene opphører i stor grad og trekistene blir vesentlig færre i antall. Graven blir nå et hull i bakken, hvor den døde noen ganger ble gravlagt i en enkel kiste. Den døde blir lagt ned i en mer selvbeskyttende stilling med armene over magen og senere med hendene på brystet i en ydmyk og bønnfallende stiling i forhold til skjærsilden (Kieffer-Olsen 1993:169). Det er dermed viktig å ta dette med i betraktning når man studerer kirkegårds materiale som dateres til hele middelalderen slik som St. Clemens i København og Trinitatis/Drotten i Lund. Armstillingene kan kanskje indikere hvilken tidsperiode graven er fra.

2.2 BARNEDØDELIGHET

Spedbarn og barn ser ut til å ha vært mer utsatt for sykdom og død enn andre grupper i samfunnet. Barn er født uten et godt utviklet immunsystem og har belaget seg på morens immunsystem via morkaken frem til fødselen, men også via brystmelk etter fødselen.

Ettersom nyfødte er biologisk umodne, er de mer utsatt for sykdom enn voksne. Dødeligheten er dermed høy i løpet av det første leveåret. Ved innførelsen av fast føde kommer også den andre perioden med høy dødelighet. Barn blir avhengig av sitt eget immunsystem i en periode hvor dette enda ikke er fullt utviklet. Om kostholdet ikke er tilstrekkelig, vil dette forverre situasjonen (Goodman & Armelagos 1989:226-227). Ved å benytte seg av historiske skrifter sammen med informasjon fra graver, har historikeren Heywood estimert den generelle spedbarnsdødeligheten for Vest-Europa til å være mellom 150-300 barn pr. 1000 fødsler i førmoderne tid (Heywood 2001:58). I moderne vestlige populasjoner er barnedødeligheten for barn under 10 år satt til 2,4% sammenlignet med 34% i førindustrielle land. Det er nå vanlig å bruke barnedødelighetsprosenten for førindustrielle land som en norm for barnedødelighet i forhistorisk tid. Barnedødeligheten er estimert til å ligge på ca. 30%, hvor underrepresentasjon grunnet dårligere bevaring av barneskjeletter er medregnet (Lewis 2011:5).

Det står beskrevet i lovtekstene i Skandinavia at udøpte barn ikke skulle begraves i viet jord. Barna var født hedenske og måtte døpes for å kunne gravlegges på kirkegården (Iregren 1992:70; Sellevold 1997:22). Sellevold påpeker at det kun var levende barn som kunne døpes, og konkluderer dermed med at alle barn gravlagt på kirkegården, både nyfødt og premature, var døpt (Sellevold 1999:112). Dette bør trolig nyanseres noe. Regelen som tilsier at udøpte barn ikke skulle gravlegges i viet jord i middelalderen førte til strid innen kirken. Idéen om et særskilt sted for slike små barn ble dannet som et resultat av striden og omtales som «limbus puerorum». Dette skulle være et sted mellom himmel og helvete, men idéen ble aldri akseptert som god nok for samfunnet (Magnussen 2005:60).

Nøddåp var trolig det vanligste å gjennomføre om barnet sto i fare for å dø. Nøddåp kunne bare gjennomføres på levende barn og trolig de barn som var mer eller mindre fullbårne. Foster og premature barn faller dermed mellom to stoler. Fosterbegravelser var ifølge kirkens offisielle syn ikke godtatt, men funn av slike vitner om en allmenn oppfatning som har gått på tvers av kirkens ståsted (Magnussen 2005:60). Fostergraver finnes også i mitt materiale, bl.a. i København der det er påvist tilfeller av premature barn gravlagt med kvinner, samt enkle fostergraver. Premature barn og foster fremkommer i gravmaterialet gjennom å undersøke skjelettets lengde, helst *crown-rump length* (CRL), om bevaringsforholdene har vært gode (Scheuer & Black 2000:Appendix 2).

Folkelivgranskeren Olav Bø viser til at det både i Sverige og Norge er kjent at aborter i senere tid ble satt ned i graver på kirkegården (Bø 1960). Disse fostrene fikk ikke egne graver, men ble lagt sammen med andre mennesker som skulle gravlegges rundt samme tid, både

slektninger og andre. Abortene kunne legges i et skrin og ble ofte gjemt på kirkegården i påvente neste gravferd (Bø 1960). Fosterbegravelser er ikke ansett som en lovlig handling, men ble likevel gjennomført. Det har trolig vært viktig å gi de ufullbårne- og dødfødte barna et hvilested enten i eller ved kirken. Deponeringen av disse barna har trolig skjedd i hemmelighet, ettersom man måtte være døpt for å oppnå sjelens frelse og være innlemmet i menigheten og dermed ha rett på en gravplass (Magnussen 2005:58-59).

2.3 Begrepet «barn» og «barndom»

Når det skal utføres en analyse eller en studie av gravmateriale hvor barn inngår, er det viktig å ha en velbegrunnet teoretisk tilnærming på hva et barn er. Det er en vanlig oppfatning at barn og barndom er et sosialt konstruert begrep og at barndom er en periode hvor barnet er avhengig av personer rundt seg. Det er i barndommen at man utvikler seg fysisk og psykisk og former en kulturell forståelse av samfunnet rundt seg, hvor barnet til slutt blir innlemmet som et fullverdig medlem (Baxter 2005:97). Gravmateriale og begravelserpraksis kan gi informasjon om ulike alderskategorier som var konstruert av fortidige samfunn. Både arkeologiske og etnografiske kilder indikerer at gravpraksiser knyttet til barn og spedbarn ofte er forskjellige fra gravskikker for voksne. Forskjellene består gjerne i gravens plassering, posisjonen barnet er gravlagt i og evt. gravgods. Er gravpraksisen for barn og voksne forskjellige, vil gravskikken være representativ for å indikere ulike aldersgrupper i materialet. Ulike gravskikker eller trekk ved gravene til barn i ulike aldre, kan tyde på at ulike aldersbaserte kategorier var reelle og viktige i tidligere samfunn (Baxter 2005:97). I hvilken grad dette også var tilfelle i middelalderen, må undersøkes.

Ved å studere graver og gravskikker knyttet til både barn og spedbarn, kan det dermed være mulig å vurdere sosiale forhold. Oppfatningen av barn vil imidlertid variere mellom kulturer, i tid og rom og være avhengig av samfunnets forventninger. Hvor grensen mellom barn og voksen går kan derfor variere mellom ulike samfunn og kulturer (Baxter 2005:96-97). Betydningen av gravens plassering vil jeg komme nærmere inn på under punkt 2.6.1.

2.3.1 Barn og barndom i historiske kilder

Historiske kilder, slik som f.eks. lover, kan noen ganger vise hvor grensene går mellom voksne og barn i form av en juridisk myndighetsalder. Selv om det finnes ulike lover som henviser til myndighetsalder, kan denne også variere etter kjønn. Det kan dermed være vanskelig å sette en nøyaktig aldersgrense på overgangen mellom barn og voksen. I følge

loven er det først når man oppnår myndighetsalder at en person kan holdes ansvarlig for sine handlinger, råde over sin egen formue, motta straff ved lovbrudd og inngå forpliktende avtaler. I Skandinavia hadde både norske, svenske og danske landskapslover en myndighetsalder på rundt 15 år (Jørgensen 1967:35-36). I de ulike danske landskapslovene refereres det imidlertid til flere myndighetsgrenser. I den skånske landskapsloven settes myndighetsalderen til både 16 og 14 år, og i den jyske til 18 år i forbindelse med salg av arverett, samt inngåelse av kausjonsforpliktelser (Jørgensen 1967:35-36). Når det gjelder myndighetsalder for kvinner kan det imidlertid tydes forskjeller mellom de skandinaviske landene. I Danmark og Sverige ble ikke kvinner myndige. Dette skiller seg fra norske forhold, hvor kvinner ved inngåelse av giftemål, oppnådde de samme rettighetene som menn (Jørgensen 1967:36).

Historikere foretar vanligvis en inndeling av barndomsårene i middelalderen på bakgrunn av skriftlige kilder. Den første aldersgruppen, er perioden da barnet er preget av total avhengighet til sine foreldre og strekte seg fra barnets fødsel til det ble ca. 2 år gammelt. I den neste fasen i livet, 2-7 år, er barnet preget av mindre avhengighet. De første 7 leveårene er i skriftskildene omtalt som *infantia*, hvor barnet skulle oppdras med godhet og en viss frihet i forhold til voksen autoritet. Perioden mellom 7 og 12/14 år er omtalt som *pueritia*. I denne fasen var undervisning, opplæring og inndeling av de ulike kjønnsinndelte oppgaver meget aktuelt (Cunningham 1996:54-58). På 1960-tallet var det et rådene syn at det i middelalderen ikke fantes noen spesiell kjærlighet eller begeistring for barn. Dette var som nevnt, basert på historikeren Philippe Ariès sin tolkning av middelaldersamfunnets syn på barn ut fra ikonografi fra 1200-tallet (Ariès 1962). Han mente at barn helt ned i 7 års alderen tilhørte de voksnes samfunn, selv om et barn ikke nødvendigvis hadde den samme statusen og rollen som en voksen mann i 40 årene (Cunningham 1996:54-58). Denne forståelsen av barn og barndom i middelalderen har senere vært sterkt kritisert og til dels motbevist gjennom flere historiske studier av barndom (Shahar 1990; Hanawalt 2009). Ved å studere ulike skriftlige kilder som omtaler barn, i perioden mellom 1100-1425, kom Shulamith Shahar frem til at begrepet barndom eksisterte i høy- og senmiddelalderen (Shahar 1990). En annen historiker, Barbara Hanawalt, benyttet rettslige kilder om foreldreløse barn for å motbevise Ariès forståelse av barndom. Ved å studere synet på barn i middelalderen og effekten det hadde på barns sosialisering, kunne hun konkludere med at barn hadde en egenverdi og at oppdragelsen i stor grad var preget av omsorg og kjærlighet (Hanawalt 2009).

2.4 Metodisk tilnærming til gravmaterialet

Osteologi er studiet av menneske- og dyrebein. Osteologer kan estimere dødsalderen til et individ ved å observere morfologiske trekk på skjelettet og bruke denne informasjonen til å sammenligne det biologiske utviklingsnivået med moderne populasjoner hvor alder er kjent (Ubelaker 1999:63; Sellevold 2001:25). Ved estimering av alder må skjelettets kronologiske endringer studeres. Det forekommer endringer i skjelettet til ulike tider i de ulike beina i kroppen. I fosterstadiet dannes bein og melketenner, samt kronen på noen av de permanente tennene, mens det videre gjennom barndommen og oppveksten foregår beinvekst, tannfremkomst og sammengroing av diverse beindeler (Ubelaker 1999:63). Barneskjeletter er generelt enkle å aldersbestemme, ettersom de morfologiske endringene er hyppig og forutsigbare hos barn og ungdom. Det finnes flere måter å dele inn barn på ut i fra skjelettet materialet, men en vanlig inndeling er som følger: *spedbarn* under 1 år, *småbarn* ca. 1-6 år og *barn* ca. 6-12/14 år. Den norske osteologen Berit Sellevold er en av forskerne som benytter seg av en slik inndeling bl.a. når det kommer til materialet fra Olavskirken på Folkebibliotekstomten i Trondheim (Sellevold 1990:11). Denne inndelingen sammenfaller således i stor grad med den historisk baserte oppdelingen av barndomsårene slik den er skissert ovenfor.

Materialet som benyttes i denne oppgaven er inndelt i flere ulike alderskategorier. I Viborg ble skjelettene gitt en minimumsalder og en maksimumsalder hvor gjennomsnittet ble individets tilegnede alder. In situ-begravelser utgjør her 27 barn som ble inndelt etter aldersgruppene 0-5 år, 5-10 år, 10-15 år og 15-20 år. Alle individer under 16 år i Viborg ble regnet som barn (Tarp 2010). I København ble skjelettene aldersestimert i felt hvor individene ble plassert i aldersgruppene 0-6 år, 6-12 år, 12-18 år og 0-18 år ut fra skjelettstørrelsen (Jensen & Dahlström 2009: bilag 15 og 22). Barn fra Lund og Bro ble inndelt i aldersgrupper som tilsvarer den vanlige grupperingen: *spedbarn* under 1 år, *småbarn* ca. 1-6 år og *barn* ca. 7-14 år (tabell 2.1) (Arcini 1999; Gustafsson 2004). Aldersgruppene i Viborg og København er dermed noe mer upresise enn aldersgruppene benyttet i Lund og Bro. Denne variasjonen gjør det vanskelig å foreta en standardisering av aldersgruppene for det samlede materialet som inngår i oppgaven, noe som igjen vanskeliggjør en sammenligning. Dette er viktig å trekke frem i forhold til den komparative analysen av kirkegårdene. En komparativ studie av barn og samfunnets syn på barn i middelalderen er likevel mulig, men må baseres på noe varierende informasjon og analyser fra de respektive kirkegårdene.

Tabell 2.1 Alderskategoriene benyttet ved utgravningene i de ulike byene.

By	Alderskategorier	Antall
Viborg	0-5 år	5
	5-10 år	8
	10-15 år	13
	15-16 år	1
		27
København	0-6 år	136
	6-12 år	59
	12-18 år	69
	0-18 år	21
		285
Lund	0>1 år	160
	1-6 år	204
	7-14 år	749
		1113
Bro	0>1 år	15
	1-6 år	1
	7-14 år	1
		17

Historiske og osteologiske tilnærminger til barn, samt inndeling i ulike aldersgrupper, vil i denne oppgaven bli vektlagt. Begrepene barn og barndom blir gjennom nyere perspektiv sett på som en sosial konstruksjon og vil dermed variere i tid og rom. Samtidig må man ta gravenes kontekst med i betraktningen når barn og barndom skal studeres. I denne oppgaven vil de to første aldersgruppene (0>1 år og 1-6 år), slik den norske osteologen Sellevold definerer bli benyttet. Gjennom historiske kilder og landskapslovene fra Danmark og Sverige, vil alderen 15 år utgjøre et skille mellom barn og voksen med tanke på myndighetsalderen.

2.5 Utvelgelse av kildemateriale

I utvelgelsen av aktuelle kirkegårder og kildemateriale står antologien *Kindheit und Jugend, Ausbildung und Freizeit* (Gläser 2012) sentralt, hvor det sentrale temaet er nettopp barn og

barndom. Flere sør-skandinaviske byer har et relevant materiale i forhold til problemstillingene i denne oppgaven, og fire kirkegårder i dette området ble valgt ut som undersøkelsesområder. Materialet fra de fire byene i oppgaven har vært studert i varierende grad, hvor særlig Lund har vært viet stor interesse av flere forskere (Green 2012; Cinthio 2002). Til sammenligning er det få som har studert materialet fra Bro på Gotland. Oppgaven baserer seg ikke på en gjennomgang av selve skjelettmaterialet, men på rapporter, publikasjoner og annen dokumentasjon fra utgravningene på de utvalgte kirkegårdene.

For å få et godt nok kildegrunnlag til å kunne besvare de skisserte problemstillingene og skape ny kunnskap rundt barn i middelalderen ut fra gravmaterialet, er det nødvendig med godt dokumenterte utgravninger i form av rapporter og publikasjoner. Ettersom oppgaven i hovedsak benytter dokumentasjon knyttet til skjelettmaterialet, bør denne også inneholde aldersestimering av skjelettene.

Museer og forskningsinstitusjoner knyttet til utgravningene av de aktuelle kirkegårdene er kontaktet for å få tilgang til relevante rapporter fra utgravninger og eventuelle andre opplysninger knyttet til kildematerialet. Basert på tilgangen og tilstrekkelig og nødvendig dokumentasjon knyttet til kirkegårdsutgravninger, ble de fire kirkegårdene Trinitatis/Drotten i Viborg, St. Clemens i København, Trinitatis/Drotten i Lund og Bro sognekirke på Gotland valgt ut som undersøkelsesområder. Bare ett av museene som ble kontaktet, Københavns Bymuseum, hadde publisert og offentliggjort rapporter i forbindelse med utgravningen foretatt ved en potensiell kirke, nemlig St. Clemens i København. Her finnes det en god og gjennomført rapport med all nødvendig informasjon (Jensen & Dahlström 2009). For Viborg og Bro finnes det også ferdigstilte rapporter for utgravningene, noe som muliggjør en analyse herifra (Pedersen 1999; Widerström 2001a; Widerström 2001b; Widerström 2001c; Widerström 2001d; Keyes 2007a; Keyes 2007b; Tarp 2010). Vitenskapelige publikasjoner som omhandler Trinitatis/Drotten, vil utgjøre en sentral kilde for materialet i Lund (Arcini 1999). Videre er mer inngående studier rundt det humanosteologisk materiale fra Lund et viktig kildemateriale i oppgaven (Andrén 2000; Cinthio 2002; Green 2012). Rapporter og originaldokumentasjon av både det osteologiske og arkeologiske materialet fra de ulike kirkene utgjør dermed et viktig kildemateriale.

2.6 Analysemetoder

En kristen begravelse, innebar i middelalderen, en inhuman begravelse i viet jord. Å gravlegge sine avdøde i kister var en praksis som forekom, men var ikke en nødvendighet.

Gravene skulle orienteres øst-vest hvor hodet var mot vest og hvor gravene var plassert i fysisk avgrensede gravsteder (Solberg 2015:276). Videre, i henhold til middelalderens gravskikk, skulle den døde gravlegges uten gravgods (Lorvik 2009:63).

Når gravmaterialet fra de fire ulike kirkegårdene skal analyseres, er det flere forhold i materialet som skal undersøkes. Først og fremst er organisering av gravene på kirkegården viktig. Dette gjør det mulig å vurdere eventuell sosial stratigrafi, kjønnsseparering, barnegravens plassering på kirkegården i forhold til voksnes graver og bruk av gravlegging inne i kirken. Videre vil jeg undersøke ulike former for begravelser med tanke på eventuell benyttelse av kiste i tre eller stein, individets stilling i graven, samt fellesgraver, hvor man kan finne to eller flere individer i samme grav og evt. samme kiste. Funn av gjenstander i graven som har vært ment som gravgaver eller tilhørt individet, som et smykke f.eks., vil også bli trukket inn. Dette er aspekt som alle er med på å tilføre kunnskap om samtidens oppfattelse av liv og død (Jensen & Dahlström 2009:22).

2.6.1 Barnegravens plassering

Nærhet til kirkebygget ser ut til å ha vært meget viktig i middelalderen, ettersom byggets hellighet gjorde området nærmest kirken attraktivt. Å gravlegges på prestisjefylte steder kunne hjelpe den avdøde til å oppnå frelse (Sellevold 1999:97-98). Områder under takdryppet var regnet for å være spesielt hellig. Når vann dryppet ned fra taket ville det falle direkte ned på gravene under. Vannets kontakt med det hellige kirkebygget omformet regnvann til hellig vievann og ved å dryppe ned på gravene, ble individene som ble gravlagt her gjentagende døpt og frelst. Å gravlegge individer under takdryppet tolkes som et ønske om å gi en ekstra og spesiell beskyttelse og et ønske om å hjelpe dem til å oppnå frelse (Craig-Atkins 2014:102; 106). Videre er de sørlige delene av kirkegården forbundet med det som var positivt og godt, mens de nordlige områder ble forbundet med det som var negativt og vondt. Gravplasser sør for og nær kirkebygget var dermed ansett som prestisjefylte områder (Sellevold 1997:97-98).

For de levende var veien til frelse gjennom tro, deltagelse i messe og sakramentene. Tiden i skjærsilden kunne kortes ned gjennom bønn og feiring av messen. De avdøde derimot, kunne bli hjulpet til frelse gjennom å gravlegges nær hellige plasser og hvor hellige handlinger ble utført (Sellevold 2001:200-201). Det er usikkert om spedbarn og yngre barn fikk mulighet til å være med å feire messe. Å gravlegge yngre barn i nærheten av kirken og de hellige handlinger, kan ha vært ansett som å hjelpe sine avdøde barn til frelse. Barn gravlagt i nærhet til kirken, spesielt tett inntil kirkebygget, kan vise gode ønsker og dyp omsorg for barnet.

Tilfeller der barn gravlegges på prestisjefylte områder kan forklares med at barn var en verdsett del av samfunnet og respektert i middelalderen (Sellevold 2001:200-201; Baxter 2005:114).

2.6.2 Fellesgraver

Det er ingen reguleringer i de kanoniske lovene eller landskapslovene i Sverige og Danmark angående begravelse av barn. I de norske landskapslovene derimot, står det skrevet at barn skulle gravlegges med sine foreldre. Barn er likevel funnet gravlagt rundt på kirkegården og i flere tilfeller på enkelte områder, slik som ved koret (Sellevold 2001:200). Barn finnes gravlagt alene, sammen med andre barn og voksne. Det finnes tilfeller hvor barn av samme alder ligger gravlagt sammen og hvor et eldre og yngre barn deler grav (Jensen og Dahlström 2009:58).

Dette reiser spørsmål om hva slike fellesgraver innebar. Det er diskutert hvorvidt fellesgraver kan være familiegraver. Som regel er ressursene for knappe til å gjennomføre DNA-analyser, men i de tilfeller der dette er utført er ofte ikke individene i graven beslektet (Sellevold 1997:23). Det er interessant at barn ikke nødvendigvis fikk sine egne graver, men kunne bli gravlagt med andre individ som døde rundt samme tid. Dette vil bli undersøkt og vurdert i forhold til de fire kirkegårdene i oppgaven. Ved å gravlegge barn med andre, både voksne, men også andre barn, kunne man gi barn selskap og beskyttelse i graven, som kan indikere en omsorgsfull behandling. Det er imidlertid også mulig at bakgrunnen for at flere individ ble gravlagt sammen, skyldes en måte å bespare gravferdskostnader. I de tilfeller der barn ble gravlagt med voksne, er det også mulig dette var en handling ut i fra hensynet til den voksne i form av å tilfredsstille deres behov for selskap.

2.6.3 Kistebruk

Kistebruk i middelalderen var ikke påbudt av kirken, men likevel ser man individer gravlagt i kister. En kiste kunne konstrueres på ulike sett hvor formen varierte fra rektangulære til trapesformed med flate lokk som var naglet sammen. Gamle båtplanker, annet gjenvunnet material og til og med uthulte trestammer ble benyttet til å konstruere kister (Kieffer-Olsen 1993:140; Arcini 1999:22). Kistebegravelser er sett på som en tradisjon som varierte i tid. Dette kan, som tidligere nevnt, ha sammenheng med dødsoppfattelsen som endret seg i løpet av 1200-tallet.

Ettersom en kiste ikke var nødvendig for å gravlegge et individ, må den ha en annen betydning. Det krever både tid og ressurser å konstruere en gravkiste og dette kan indikere gode ønsker og omsorg for den avdøde. I oppgaven vil jeg undersøke hvilke materialer kistene består av, hvor på kirkegården kistegraver befinner seg, dateringen av disse og hvem som ble gravlagt i kister. Dette kan gjøre det mulig å vurdere sosiale skiller, og dermed barns status i forhold til voksne.

2.6.4 Gravgaver

I hovedsak skulle det ikke nedlegges gravgaver i kristne begravelser, men dette har likevel forekommet (Sellevold 1997:22; Sellevold 1999:112). Trolig vil mange av funnene i graven kunne knyttes til individets klesdrakt, og det vil trolig gi indikasjoner på den avdødes sosiale status. Funnene i gravene har ofte en kristen betydning (Kieffer-Olsen 1993:156; Sellevold 1997:22).

For å kunne undersøke hva de ulike gjenstandene indikerer hos et individ, må en se hvilken type gjenstander som finnes i materialet. Gjenstandsfunn som har opphav i kristendom, f.eks. rosenkranser, kan være lagt ned med tanke å hjelpe den avdøde å oppnå frelse. I enkelte tilfeller kan det ha blitt lagt ned personlige gjenstander tilhørende den døde, som et smykke eller en ring. Det er også eksempler på at eiendeler som sto sentralt i den avdødes liv eller som var assosiert med individet, er blitt lagt ned i graven, som f.eks. smedredskaper. Myntfunn er også noe som forekommer i kristne graver. Det er mulig at de ble lagt ned som en hylles til individet eller som en indirekte donasjon til kirken og kirkegårdsområdet. Dateringene av gravene med gjenstandsfunn er også av betydning. Om gjenstander i gravene forekommer i tidlig middelalder, kan det være mulig at dette er rester etter eldre tradisjoner fra hedendommen.

2.6.5 Barnas posisjon i graven

I middelalderen finnes de avdøde lagt ned med ulike armstillinger som kan bli benyttet til å datere gravene gjennom typologi (Kieffer-Olsen 1993:21). Dette vil bli nærmere presentert i kapittel 4.1. Barn derimot, finnes ikke alltid gravlagt med disse armstillingene og i flere tilfeller tyder funnene på at armene har vært tilfeldig plassert. Det er diskutert hvorvidt deres forholdsvis korte armer lettere kommer ut av posisjon under nedbrytningsprosessen, i tillegg til at deres armer er generelt vanskelig å plassere (Jensen & Dahlström 2009:48). Dette er en mulig årsak som vil bli diskutert nærmere i oppgaven.

Ved enkelte kirkegårder er barn gravlagt i det som heter hocker-stilling hvor man plasserer et individ i sideleie med beina trukket opp under seg, liksom en sovende person. Denne stillingen var svært vanlig i tiden før kristendommen (Kieffer-Olsen 1993:156; Jensen & Dahlström 2009:48). I middelalderen hadde man andre retningslinjer for gravens utforming og plasseringen av individet i graven. Gravene skulle være orientert vest-øst hvor den døde hodes skulle ligge i vestenden av graven. Liket skulle ligge utstrakt på ryggen og i prinsippet uten gravgaver (Sellevold 1999:97). Likevel forekommer det barnegraver der den døde ble lagt i hocker-stilling. I de tilfellene hvor man finner barn i hocker-stilling vil gravens datering være av betydning. Om barn finnes gravlagt i en slik sovende posisjon i overgangen fra hedendom til kristendom, kan dette skyldes at element i gravskikken fra hedensk tid fortsatt ble holdt i hevd i middelalderen. Om graven er datert til å være yngre enn overgangsperioden må andre årsaker vurderes.

Det er således flere aspekt som vil bli undersøkt og diskutert i forhold til gravmaterialet. De ulike kategoriene som vil stå sentralt i analysen og diskusjonen er oppsummert i tabell 2.2.

Tabell 2.2 *De sentrale aspektene som vil bli undersøkt og diskutert i forhold til gravmaterialet.*

Aspekt i gravmaterialet	Mulig tolkning
Barnegravenes plassering:	Barnegraver på prestisjefylte steder kan indikere gode ønsker og dyp omsorg for barnet. Dette kan tyde på at barn ble verdsatt og respektert i middelalderen.
Fellesgraver:	Kan indikere selskap og beskyttelse i graven. Viser til omsorgsfull handling.
Kistebruk:	Ikke en nødvendighet. Kan tyde sosiale skiller og viser til omsorgsfull handling.
Gravgaver:	Må undersøkes i forhold til datering av gravene. Er gjenstandsfunnene i gravene personlige eiendeler eller bevisst nedlagte gravgaver? Gravgaver kan indikere en omsorgsfull handling.
Barnas posisjon i graven:	Må undersøkes i forhold til datering av gravene. Hocker-stilling eller sovende stilling viser til mulig uskyldig fremstilling av barn.

2.7 Forskningsetikk

Innenfor arkeologi er gravmateriale en viktig del av gjenstandsmaterialet. Det kan gi kunnskap om kulturer, struktur og organisering på gravplassen, i tillegg til innsikt i samtidens religion og ideologi (Sellevold 2012:141). Uten studie av menneskelige levninger ville vitenskapelige felt, som arkeologi og antropologi, være mye fattigere på kunnskap (Fossheim 2012:7; Sørmoen 2012:13). Selv om skjeletter er en viktig kilde til kunnskap, er de samtidig levninger av menneskene som en gang levde. Der er derfor viktig å behandle dem med respekt (Fossheim 2012:7).

Det er problematisk å drive forskning på mennesker i fortiden. Uansett hvor gode intensjoner en måtte ha, vil man kunne støte på etiske problemer både med andre nåværende samfunnsgrupper og menneskene i fortiden. Etikk er basert og konstruert ut i fra ulike filosofiske tradisjoner (Tarlow 2006:215). For å kunne drive med forskning er det viktig å ha en god forskningsetikk. Avgjørende for dette er å ta i betraktning historiske, politiske og kulturelle kontekster fra tolkningsmaterialets opphav. Man blir derfor nødt til å bli kjent med materialets kontekst og anerkjenne, samt respektere andre meninger. Gjennom dette vil forskeren være bevisst og reflektert over normkonflikter. Gravmaterialet som studeres i denne oppgaven er datert til middelalderen og befinner seg innenfor historisk tid. Alle menneskelige levninger fra tiden før reformasjonen er automatisk fredet ifølge kulturminneloven Kap. II § 4j (Kulturminneloven 2015).

Selv om denne oppgaven ikke baserer seg på selve skjelettmaterialet, men på dokumentasjon av dette materialet, er det likevel menneskelige levninger som står i fokus. Etiske refleksjoner rundt rettferdig, nøyaktig og ærlig fremstilling er således viktig.

2.7.1 Rettferdig, nøyaktig og ærlig fremstilling

Rettferdig representasjon av forskning på mennesker i fortiden, er et tema som har blitt lite vektlagt innen arkeologisk etikk. Ved å benytte dette rettferdighetsprinsippet når man studerer mennesker i fortiden, vil en kunne konfrontere den ideologiske og spesifikke forståelsen av hva som var rett og sant i perioden man studerer (Tarlow 2006:212).

All kunnskapen en kan oppnå om menneskene i fortiden er gjennom de sporene de etterlater seg. Ut i fra disse må arkeologer tolke og benytte hypoteser for å kunne oppnå kunnskap. De døde kan ikke fortelle sin egen historie eller forsvare sin egen fortid. Det er vår jobb som forskere å ivareta både etiske utfordringer av mennesker som lever i dag i tillegg til fortidens

mennesker. Kunnskapen man kan oppnå gjennom å bruke hypoteser og tolke vil aldri være en nøyaktig eller en fast sannhet, men heller en provisorisk og åpen historie om fortiden og de menneskene som den gang levde (Tarlow 2006:212-213). Man vil aldri kunne snakke for individene som tilhører fortiden, men om dem. Tolkninger om fortiden utformes i et stadig endrende samfunn. Problemstillingene reist til det arkeologiske materialet og kunnskapen uthentet fra disse er bundet til nåtidens verdier. På ett sett kan en si at arkeologiske rekonstruksjoner av fortidige samfunn er en moderne konstruksjon (Jennbert 2004:333-334). For å kunne være rettferdig og ærlig i vår fremstilling av fortiden, er det viktig å være kildekritisk og kjenne til våre begrensinger.

I denne oppgaven benytter jeg meg, som nevnt, primært av utgravningsrapporter og akademiske publikasjoner basert på skjelettmaterialet. De etiske utfordringene i denne oppgaven vil være å oppnå en rettferdig, nøyaktig og ærlig fremstilling av den analysen jeg utfører. Ved enkelte av kirkegårdene slik som ved Lund og i København, er skjelettmaterialet av betydelig størrelse. Da vil de enkelte individene inngå i grupper for å kunne besvare mine problemstillinger. På de områdene hvor man har et betydelig kildegrunnlag vil mer representativ kunnskap oppnås, til forskjell fra et mer marginalt kildegrunnlag slik som i Bro sognekirke. Materialet som eksisterer fra de respektive kirkegårdene vil uansett størrelse gi mulighet til å generere kunnskap.

2.8 Kildekritiske problemer

Det finnes flere kildekritiske problemer i forbindelse med bruk av skjelettresten som kildemateriale innen forskning. Datering, bevaringstilstand, representativitet, skjelettens proveniens og de antropologiske data er faktorer som må vurderes og diskuteres (Sellevoid 2000:31).

Det er viktig at det ligger en sikker datering til grunn når analyser på et gravmateriale skal utføres. Endring i gravpraksis kan bl.a. studeres gjennom de gravlagte individenes armposisjoner som ofte blir benyttet som dateringsmetode på danske kirkegårder (Kieffer-Olsen 1993:73). Omroting og senere forstyrrelser av undersøkelsesområdet kan påvirke analyseresultatene. Dette gjør det ofte problematisk å datere gravene ved hjelp av de fleste tradisjonelle dateringsmetodene som stratigrafi og C14-datering (Sellevoid 2000:31-32). Likevel har det vært mulig å benytte seg av stratigrafi ved de fire kirkegårdene i denne oppgaven og det er C14-dateringer fra materialet i Lund og Bro (Arcini 1999; Widerström 2001b). Det har ofte blitt påvist en stor mengde barn i omrotet gravmateriale, og Sellevoid

påpeker at dette mest sannsynligvis skyldes at barnegraver ofte konstrueres noe annerledes enn graver for voksne. Barnegraver vil, med hovedvekt på små barn, ikke være gravd like dypt som hos voksne, og dermed i større grad forstyrres ved anleggelse av nye graver (Sellevold 1997:16).

Videre har man tafonomiske faktorer som temperatur, klimaforhold, jordens fysiske og kjemiske sammensetning, gnagere, insekter, bakterier og menneskelige forstyrrelser, som vil bidra til å bryte ned det arkeologiske materialet. Hvor mye informasjon en kan uthente fra et skjelettmateriale kommer helt an på hvor godt materialet er bevart (Sellevold 2000:34).

Barneskjeletter er små, skjøre og enda ikke fullt mineralisert, noe som betyr at bevaringen av barneskjeletter er meget dårlig i forhold til voksne og vil dermed oppløses fortere (Sellevold 2001:55-56). Videre kan man også anta at antall barnegraver i kirkegårdsmaterialet er større enn det som er registrert, nettopp på grunn av tafonomiske faktorer (Arcini 1999:53-55).

Dårlige bevaringsforhold ved enkelte sør-skandinaviske kirkegårder gjorde at flere steder ikke var egnet for den type analyse som denne oppgaven legger opp til.

Skjelettmaterialet som kommer frem ved en utgravning er resultatet av en sterk seleksjon fra døden inntreffer til forskeren møter skjelettmaterialet. I tillegg til tafonomiske faktorer utgjør tidligere forskningspraksis, arkeologiske undersøkelser, utgravningsmetoder og kulturbestemte faktorer viktige element (Sellevold 2000:32). En bakgrunn til at relativt få barn er funnet i kirkegårdsmaterialer, kan være feiltagelse av små barnebein med dyrebein, at barnegraver finnes i andre stratigrafiske lag enn voksne, samt at deres bein bevisst blir fjernet fra materialet. I de tilfellene det forekommer få barnegraver der graver med voksne individer er godt bevart, kan dette heller være et resultat av arkeologiens innsamlingspraksis den tiden utgravningen ble utført, fremfor tafonomiske faktorer (Lewis 2011:4).

Som tidligere nevnt skulle alle kristne gravlegges i viet jord i middelalderen. Dette betyr at alle samfunnsjikt vil være representert i skjelettmaterialet fra kirkegårder i middelalderen. En kirkegård i en by vil imidlertid ikke være representativ for hele byen, ettersom det i middelalderen eksisterte flere geistlige institusjoner (Sellevold 2000:30-32). Dette er tilfelle i alle byene som inngår i denne analysen. Hvor man ble gravlagt varierte etter individets og familiens økonomi og ønsker. Dette er viktige element man må ta i betraktning når man studerer skjelettmateriale.

Utgravningsomfanget av en kirkegård vil også ha mye å si for representativiteten for materialet. Om ikke hele kirkegården er utgravd og undersøkt, vil det området som har blitt utgravd kun gi en indikasjon og en tolkningsmulighet for akkurat den delen materialet kommer i fra, og ikke for hele kirkegården (Sellevold 2000:34). Enkelte steder på en kirkegård kan ha vært ment for barnegraver, og siden det er sjeldent at kirkegårder blir totalutgravd, kan disse områdene forbli uoppdaget, slik at det oppstår et skjevt bilde av barn i utgravningsmaterialet (Sellevold 2001:55-56). Ingen av kirkene som inngår i denne oppgaven er fullstendig utgrav. Arkeologiske utgravninger og undersøkelser har i størst grad blitt utført i Lund i forhold til de andre områdene som inngår i denne oppgaven. Dette kan også sees igjen i antall individer som inngår i materialet fra Lund. Videre er områdene i Viborg og København kun delvis undersøkt, mens kun kirkebygningen i Bro er undersøkt (Widerström 2001b; Keyes 2007b; Jensen & Dahlström 2009). Dette er metodiske problem og vil tydeliggjøres og diskuteres i oppgaven, både i analysen og konklusjonene.

Varierende arkeologiske praksiser vil også begrense hvor mye kunnskap man kan uthente fra materialet. Skjelettmaterialer fra tidligere utgravninger er lagret i magasiner, men en mengde vil også være gjenbegravd grunnet diverse forhold, slik som skjelettets bevaringsgrad og tidligere praksis for magasinering. Videre har dårlig dokumentasjon og skiftende arkeologiske praksiser ført til at man i senere tid vil kunne ha problemer med å benytte seg av et materiale. Det kan f.eks. være manglende kunnskap om det nøyaktige antallet individer som ble utgravd og deres eksakte plassering eller datering. Det er utført flere undersøkelser på kirkegården i Bro enn det som inngår i denne oppgaven. Undersøkelsene i 1952 og 1978, hvor det bl.a. ble påtruffet flere kranier og kister nord på kirkegården (Widerström 2001a:4), måtte dessverre utgå nettopp på grunn av dårlig dokumentasjon. Det arkeologiske materialet som blir benyttet i analysen har fremkommet gjennom arkeologiske utgravninger fra begynnelsen av 1900-tallet og frem til 2008. Utgravninger og undersøkelser ved de fire kirkegårdene har blitt foretatt med varierende dekningsgrad, dokumentasjon og metode. Dette resulterer i utfordringer i forhold til komparative studier av det arkeologiske og osteologiske materialet ved undersøkelsene. En viss standardisering av materialet og dokumentasjonen slik som f.eks. aldersinndeling av barn i rapportene, må foreligge for å kunne benytte materiale fra ulike utgravninger i komparative studier.

Materialets proveniens eller opprinnelse og bakgrunn har stor betydning for hvilken kunnskap man kan uthente og tolke av det. Det er ikke nok å vite at et materiale kommer fra en kirkegård i Lund. I tillegg man må også kjenne til hvilken kirke og type kirke en undersøker.

Gravenes lokalisering på kirkegården er som nevnt også av betydning (Sellevold 2000). Byene inneholdt en mengde ulike kirker og kirkebygninger, og ettersom kunnskapen om kirkene og deres plassering utelukkende kommer fra noen få skriftlige kilder, kan det foreligge usikkerhet i forhold til hvilken kirke man undersøker og graver ut. Om kirkeruinen i Viborg som inngår i denne undersøkelsen faktisk er Trinitatis/Drotten som man kjenner fra skriftlige samtidskilder, er noe usikkert. Mest sannsynlig er kirkeruinene Trinitatis/Drotten kirke, men det er også mulig at ruinene stammer fra St. Stefan eller St. Villads, som også var sognekirker i området (Kristensen 1987:50; Keyes 2007a:5; Keyes 2007b:2; Tarp 2010:3). Dette vil ikke ha konsekvenser for mine tolkninger, ettersom de potensielle andre kirkene også var sognekirker.

Den siste kildekritiske faktoren som jeg ønsker å trekke frem på er påliteligheten av antropologiske data, da spesielt kjønns- og aldersbestemmelse av de enkelte skjelettene i et materiale. Slike bestemmelser er beheftet med usikkerhet og er til en viss grad basert på subjektivt skjønn fra antropologens side. Alt fra antropologens erfaring til tilgang på diverse nytt utstyr og kunnskap til ny forskning vil påvirke observatørens subjektive estimeringer (Sellevold 2000:36). Det drives fortløpende søking etter mer objektive og eksakte metoder for estimering av kjønn og alder på skjelettmaterialer, men foreløpig er den antropologiske estimeringen fortsatt mye subjektivt betinget (Sellevold 2000:36). Det humanosteologiske materialet som inngår i denne oppgaven er undersøkt og aldersbestemt av ulike osteologer, antropologer og arkeologer. De ulike rapportene og dokumentasjonen opererer i tillegg med ulike alderskategorier. Dette gir enkelte utfordringer i forhold til en komparativ studie.

Kapittel 3 Middelalderens lover knyttet til gravlegging og myndighetsalder

I dette kapitlet vil landskapslovene som gjaldt for undersøkelsesområdene i middelalderen blir gjennomgått. Finnes det her regler og lover for praktisering av gravlegging på kirkegårdene? Videre vil også andre lovverk som Gotaloven, gilderetten og den kanoniske rett bli undersøkt i forhold til eventuelle opplysninger knyttet til gravpraksis.

I de norske kristenrettsbøkene i Borgatingsloven og Eidsivatingsloven står det beskrevet hvordan de forskjellige samfunnsklassene skulle gravlegges på kirkegården. Prinsippene gikk ut på at de mest høytstående samfunnslagene skulle gravlegges nærmest kirkebygningen, mens de laverestående gruppene skulle gravlegges lengst vekk fra bygningen, helst ytterst ved kirkegårdsgjerdet. Eidsivatingsloven beskriver i tillegg at menn skal gravlegges syd og kvinner nord for kirkebygningen (Sellebold 2000:27). Finnes det tilsvarende regler og lover for praktisering av gravlegging på kirkegården i de danske landskapslovene? Var det i tillegg bestemte regler om hvordan barn skulle gravlegges? Ettersom et viktig mål med oppgaven er å undersøke barn og barndom i sør-skandinaviske middelalder, vil jeg også gjennomgå lover som kan gi informasjon om myndighetsalder, dvs. hvor grensen går mellom barn og voksen.

Etter kristendommens innførelse i Danmark i siste del av 900-tallet, ble kirken gradvis organisert og etablert. Kirkemakten nådde en topp rundt 1200. I denne perioden ble mange av de danske landskapslovene skrevet ned, og man kan se en klar kristelig innflytelse i lovverket. Sør-Skandinavia var også en del av den latinske kristne kulturen, og lovene er derfor knyttet til kanonisk rett og paven i Roma (Tamm & Vogt 2016:8). En har som kjent fire danske middelalderlover *Den jyske lov*, *De sjællandske lovene*, *som Valdermars sjællandske lov* og *Eriks sjællandske lov*, og *Den skånske lov* (jf. figur 1.1). Lovene daterer seg til perioden mellom 1150-1250. Alle er nedskrevet på dansk og hver lov har sine særtrekk, men det finnes også mange likheter mellom dem. Trolig har forfattere av yngre lover hentet inspirasjon fra eldre lovverk. De største forskjellene finnes mellom den jyske lov og den skånske, og de sjællandske lovene (Tamm & Vogt 2016:10-11).

De danske landskapslovene var i bruk i flere hundre år helt frem til 1683 da den danske nasjonalloven ble tatt i bruk. Det finnes også et stort antall manuskripter av lovene fra ulike perioder som har overlevd og mange av disse dateres til senmiddelalder og tidlig moderne tid. Den jyske lov er den landskapsloven som står som den eldste daterte loven ut i fra et manuskript, men den eksakte dateringen for dette eksemplaret er mye omdiskutert (Tamm & Vogt 2016:12-14).

3.1 Den jyske landskapsloven

Den jyske lov var den landskapsloven som hadde lengst geografisk utstrekning av de ulike landskapsområdene i Danmark (Tamm & Vogt 2016:235). Mange av de bevarte manuskriptene inneholder en prolog som informerer om at loven ble gitt på et møte i mars i 1241 av kong Valdemar i byen Vordingborg i Jylland. Det er likevel usikkerhet knyttet til lovens alder ettersom prologen ser ut å stamme fra en senere periode og tilføyd loven ved dette tidspunkt. Videre finnes det ingen samtidskilder som tyder på at det ble holdt et møte i 1241, og dateringen av loven er således omdiskutert (Tamm & Vogt 2016:238).

Den jyske lov består av tre bøker, samt prologen. En gjennomgang viser at det i alt finnes 239 ulike bestemmelser i disse tre bøkene og disse regulerer alt fra arv, giftemål og salg av eiendom, til kriminalitet og straff ved brudd på lovene. Det er derimot ingen bestemmelser i forhold til gravlegging, slik det finnes i Borgatingsloven og Eidsivatingen i Norge.

3.2 De sjællandske landskapslovene, Eriks sjællandske lov og Valdemars sjællandske lov

Sjælland er den største øyen blant de danske og sammen med mange av de små øyene rundt, dannet dette et egent landskapsområde i Danmark med hele 34 distrikt. Dette landskapsområdet er underlagt den sjællandske landskapsloven, men området var også underlagt andre lover slik som kirkeloven. Det som er særegent for dette landskapsområdet er at landskapsloven består både av Valdemars og Eriks sjællandske lov, i tillegg til en prolog til Valdemars lov, lik den av Jylland. Videre er både Valdemars og Eriks sjællandske lov inndelt i tre bøker hver (Tamm & Vogt 2016:108-110).

Valdemars sjællandske lov er den eldste blant de to, og det er antatt at de to første bøkene i Eriks sjællandske lov er et supplement til Valdemars lov. Selv om loven bærer en konges navn, er det ingenting som knytter den til et kongelig kanselli eller står som en kongelig lovgivning (Tamm & Vogt 2016:111-113). Lovens innhold skiller seg ikke betydelig fra de andre landskapslovene, men reglene og lovene rundt partnerskap og arv er mer grundig nedskrevet her enn i de andre lovene (Tamm & Vogt 2016:113). Det finnes kun ett tilfelle hvor denne lovsamlingen henviser til gravskikk. I tilfeller der kvinner ble drept av deres menn, som en følge av at hun ble tatt i seng med en annen mann, skal kvinnen gravlegges på utsiden av kirkegården (Tamm & Vogt 2016:135).

Som nevnt, er Eriks sjællandske lov antatt til å være et supplement til Valdemars sjællandske lov. Eriks sjællandske lov er likevel meget verdifull, ettersom den også beskriver detaljert

hvordan lovbrudd skulle behandles ved forsamlingene (Tamm & Vogt 2016:153-154). Heller ikke i Eriks sjællandske lov finnes det bestemmelser eller reguleringer rundt gravleggingspraksis.

3.3 Den skånske landskapsloven

Provinsene Skåne, Halland og Blekinge, samt øyen Bornholm var underlagt det skånske lovverket. Den skånske landskapsloven kan trolig dateres til perioden mellom 1202 og 1216 ut ifra referanser til hendelser innenfor denne perioden i lovverket (Tamm & Vogt 2016:45-51). Landskapsloven inneholder klare regler rundt de fleste temaene som arverett og eiendom, til drap, tyveri og utroskap (Jørgensen 1971:82). Likevel finnes det ikke her noen bestemmelser eller reguleringer rundt gravleggingspraksis.

3.4 Gutaloven for Gotland og Visby

Mellom 1220 og 1230 finner man den første skriftlige loven for Gotland og Visby kalt Gutaloven. Gotland var i perioden når Gutaloven ble nedtegnet Svensk. Loven ble skapt og skrevet ned som en følge av en advarsel fra erkebiskopen i Lund som lød som følgende: *«Likesom Gotland er en øy skilt fra andre land av en lang strekning av sjø, så er innbyggerne skilt fra andre mennesker i forhold til lovgivning, det sekulære og det åndelige»* (Westholm 2012:477). Gutaloven var loven som gjaldt for Gotland inntil den var erstattet i Visby av den tyske byloven. Et delavsnitt i Gutaloven viser til at loven muligens går tilbake til vikingtiden og blant annet finner man lover mot barneutbæring som ble praktisert i jernalderen. Gutaloven presiser i lovens andre kapittel at alle barn som blir født i dette land også skal bli fostret opp (Westholm 2012:477). Loven består av 50 sider og inneholder utenom selve loven også beretninger om Gotlands fortid. Ut av de 50 sidene opptar selve loven 42 sider, mens Gutasaga opptar de åtte siste (Holmbäck & Wessén 1943: LXIV). Heller ikke her finner man bestemmelser eller reguleringer av gravlegging.

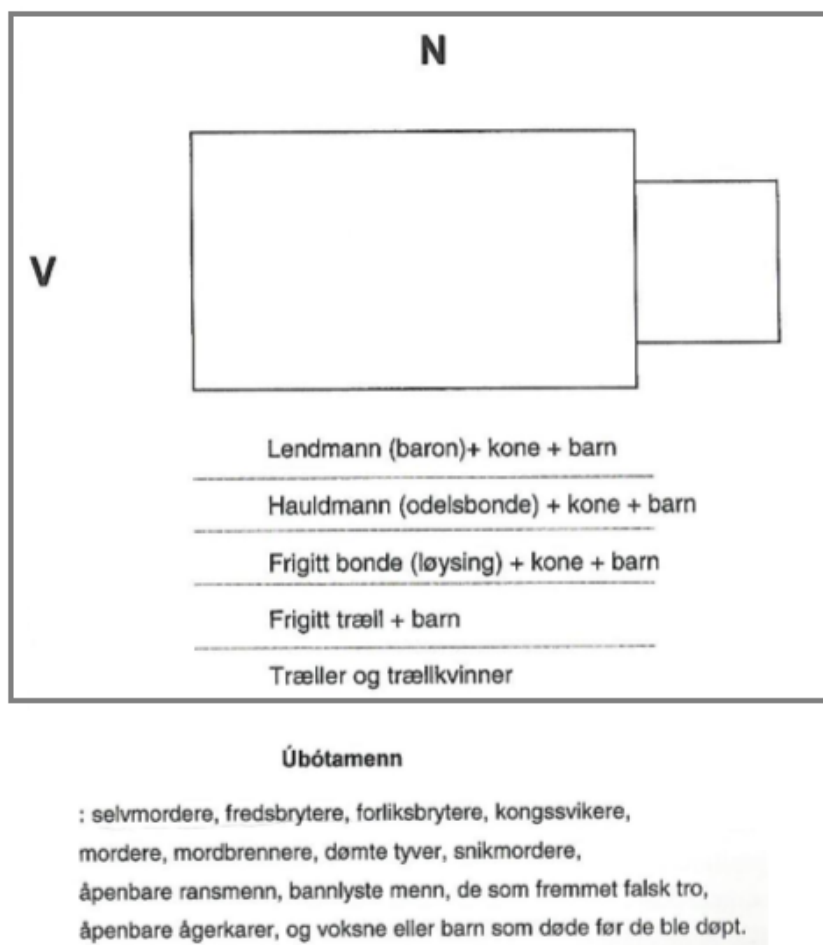
3.5 Gilderetten

Svært få bevarte skriftlige samtidskilder kan belyse begravellespraksisen i sør-skandinavisk middelalder. For Norge og Sverige finner man i landskapslovene såkalte kirkebolker som kan fastsette noen regler for begravelse, men slike kirkebolker finnes ikke i de danske landskapslovene. Det er antatt av forholdet mellom kirke og folk i stor grad var regulert av anerkjente normer (Bisgaard 2000:67). Den eneste større gruppe av danske rettskilder som uttaler seg om begravelse er gilderetten. En del vedtekter fra denne retten viser til at

begravelse var en vanlig og veletablert oppgave for gildene. Gildet var en hyppig brukt organisasjonsform og hadde samme oppbygning og struktur som en finner i nåtidens broderskap. Et gilde er en sammensetning av personer med felles formål. I middelalderen fantes det ulike gilder med egne lover og disse brorskapene var gjerne oppkalt etter en helgen. Viktig for slike gilder var gjensidige forpliktelser både ovenfor de levende og døde som ofte ble uttrykt i sammenkomstene, også kalt gildedrikken (Bisgaard 2000:67).

I gilderetten finner man beskrivelse av begravelsens forløp fra en person dør til individet er begravet. Men hvor gildene gravla sine, er sjelden nevnt i vedtektene. Det ser imidlertid ut til at sognekirken var det selvfølgelig valg av gravsted i landsbyen, mens det i byen, hvor man hadde tilgang til flere kirker, kan se ut til at sognegrensene ble overskredet. Gildene er ikke nevnt i landskapslovene og trolig har nær familie vært ansvarlig for den intime omsorg og arveoppgjøret for den avdøde (Bisgaard 2000:68-73).

I de to norske landskapslovene, Borgatingsloven og Eidsivatingsloven som gjaldt for området rundt Oslos fjord og for indre deler av Østlandet, er det reguleringer knyttet til gravenes plassering på kirkegården. Noen områder hadde høyere status enn andre, og det var klare bestemmelser for hvor personer tilhørende ulike sosiale sjikt skulle gravlegges. I følge Borgatingsloven skulle lendmenn begraves sør og øst for kirkebygget og om de hadde vært med å bygge kirken skulle de også plasseres under takdryppet. Lengre unna kirkebygget skulle bønder og deres barn begraves, deretter de frigitte trellene og deres barn og til slutt de trellene som skal frigis og deres barn. Helt ytterst mot kirkegårdsgjerdet skulle ufrie trellere og folk som hadde drevet i land gravlegges (Sellevold 1999:100-101; Sellevold 2001:201). Den samme inndelingen finnes også i Eidsivatingsloven. Denne inneholder i tillegg en lov som tilsier at lendmenn, deres kone og barn skal gravlegges sammen. Å gravlegges sammen med sine ektefeller, gjaldt også bøndene. Loven presiserer i reviderte utgaver at kvinner skal ligge på nordsiden av kirken, mens mennene skal gravlegges i sør. I tillegg til dette blir det også nevnt i Eidsivatingsloven at udøpte barn og lovbyttere ikke skal gravlegges i viet jord (figur 3.1) (Sellevold 1999:101-102; Hamre 2011:20-24).

Figur 3.1. Tegning av Eidsivatingens forordninger om plassering av graver på kirkegården i forhold til samfunnssjikt. Úbótamenn slik det står eksempler på under, fikk ikke gravplass på kirkegården, og måtte gravlegges utenfor kirkegårdsmuren (kilde: Sellevold 2000:28).

Selv om det ikke finnes regler for sosial stratigrafi beskrevet i Danmarks landskapslover, kan det likevel se ut som at det har forekommet sosial oppdeling av kirkegården (Kieffer-Olsen 1993:96). Sosial oppdeling er tidligere påvist på en kirkegård i Västerhus i Sverige etter undersøkelser av Nils-Gustaf Gejvall og for gravskikken i Lödderköpinge studert av Hampus Cinthio og Jesper Boldsen (Cinthio & Boldsen 1984:123-127; Cinthio 1988:125; Gajvall 1960:51-52, 124; Gajvall 1968:139). Tolkningen er knyttet til de gravlagtes høyde. Det er antatt at jo bedre sosialt stilt man er, desto bedre tilgang til næring vil man ha.

Næringsgrunnlaget vil påvirke et individs vekst og høyde, og personene tetttest på kirkebygningen var generelt høyere enn de som lå gravlagt lengre ute på kirkegården (Kieffer-Olsen 1993:96). Det er senere satt kritikk mot slike høydeberegningsmetoder og konklusjoner og antagelser om sosial stratigrafi (Hamre 2011:58). Det er heller ikke påvist tendenser til

sosial stratigrafi på alle undersøkte kirkegårder, som f.eks. den undersøkte kirkegården Tirup innenfor det skånske lovområdet (Kieffer-Olsen 1993).

Videre virker kjønnsseparering å ha være fulgt i hele det nordiske området, men opphører i løpet av middelalderen. Kjønnsseparering innebærer at gravene var separert etter kjønn hvor kvinner og barn lå begravet på den nordlige delen av kirken, mens mennene var gravlagt øst og sør for kirken (Kieffer-Olsen 1993:99). Dette ser ut til å skje tidligere i den vestlige delen av Danmark, ca. rundt 1200, og noe senere i øst (Kieffer-Olsen 2000:118). Antropologiske undersøkelser tyder videre på at spedbarn ofte finnes gravlagt i grupper nært og helt øst for koret, mens eldre barn nærme myndighetsalder ble inndelt i forhold til kjønn (Kieffer-Olsen 2000:118). Bertil Nilsson viser også til at nord kan symboliseres med det onde og at sør kobles med den hellige ånd (Nilsson 1994:39). Dette kan tyde på at statusplasser var nærme kirkebygningen, da i den sørlige og østlige delen av kirkegården, mens områder med mindre status var lengst vekk fra kirkebygningen og nord for bygningen. Gravlegging i kirkerommet er en praksis som har variert under middelalderen, ettersom regler, holdninger og syn konstant endrer seg. I Danmark har den generelle oppfatningen vært at biskoper, konger og stormenn har hatt muligheten til å gravlegges i både romanske og gotiske kirker (Kieffer-Olsen 1993:93-94). I den tidlige middelalderen ble stort sett konger og biskoper gravlagt inne i kirkene, mens stormennene var begravet i tårnene. Ved 1200-tallet endret den katolske kirke holdning til gravlegging, hvor det var mulig for de aller fleste å gravlegges innenfor kirkehusets vegger. Dette bidrar til at graver i kirkerommet datert til perioden før 1200, kan anses som graver for individer med høy status i samfunnet.

Det er dessverre få skriftlige samtidskilder som belyser begravelsespraksisen i sør-skandinavisk middelalder. Trolig var forholdet mellom kirke og folk i stor grad regulert av anerkjente normer. Det finnes noen beretninger i de svenske og norske landskapslovene, men kun i gilderetten finner man beskrivelser av begravelsens forløp i dansk middelalder. Opplysninger om hvor gildene fikk sine døde begravet finnes imidlertid ikke. Selv om ikke gravleggingen er regulert i danske og gotlandske lover kan det likevel se ut til at det har forekommet sosial inndeling i gravene, der tilhørighet til bestemte sosiale sjikt var avgjørende for gravenes plassering. Dette kan ha vært tilfelle i Västerhus materialet og ved gravskikken i Lödderköpinge. Videre virker kjønnsseparering å ha være fulgt i hele det nordiske området i tidlig middelalder, men opphører i løpet av høymiddelalderen. Antropologiske undersøkelser i Skandinavia tyder på at spedbarn ble gravlagt i grupper, mens eldre barn nærmere myndighetsalder ble inndelt etter kjønn. I hvilken grad dette også gjelder for de fire kirkene

som inngår i denne oppgaven vil bli undersøkt i kapittel 4 og 5. Under middelalderen var gravlegging i kirkerommet en praksis som har vært varierende og kan begrunnes med at regler, holdninger og syn endret seg.

3.6 Kanonisk rett

Den kanoniske rett var den retten som gjaldt det romersk-katolske riket som allerede ble benyttet ved 300-tallet. I den kanoniske rett var kirkelige lover og bestemmelser samlet som fungerte som retningslinjer for de kirkelige autoriteter. De eldste kanoniske rettene bestod av bibelske forskrifter og senere også pavelovene (Halvorsen 2009; Tamm 2014). På 500-tallet var flere ulike større samlinger utgitt, også kjent som *kanones* og videre frem til 1000-tallet ble nye kanoniske rettskilder publisert. Noe etter denne tid ble *Decretum Gratiani* utgitt. Dette var et samlet verk av de kanoniske rettskilder satt i en ny orden hvor man hadde prøvd å oppløse mulige motsetninger mellom de enkelte lovene. Den kanoniske rett var ikke universal og bindene for hele kirken, men deler av retten var fastsatt lokalt av biskopen eller ved lokale kirkemøter og kunne dermed fungere som det gjeldende lovverket innenfor et avgrenset område (Tamm 2014). Den kanoniske rett spilte en stor rolle, i Sør-Skandinavia i middelalderen også når det gjaldt utviklingen av rettssystemet. Retten var gjeldene i *causae spirituales*, også kjent som åndelige saker, først og fremst ekteskapsaker.

Verken i de danske landskapslovene, Gutaloven eller den kanoniske rett finner man bestemmelser og regulering av gravlegging i middelalderen. Lovene gjennomgått vil likevel være nyttig og utgjøre et viktig bidrag i denne analysen, for å undersøke en mulig myndighetsalder i Danmark i denne perioden.

3.7 Myndighetsalder

For å kunne vurdere synet på barn i sør-skandinavisk middelalder, må jeg først finne ut hvor skillet går mellom barn og voksne i den aktuelle perioden jeg studerer. Hva var myndighetsalderen i sør-skandinavisk middelalder slik det fremkommer i lovstoffet? Var det her forskjeller mellom de ulike lovene og dermed de ulike områdene? Det er først ved oppnåelsen av myndighetsalder at en person blir ansvarlig for sine handlinger og kan motta straff, samt råde over sin formue og inngå forpliktende avtaler. I både de danske, norske og svenske landskapslovene er myndighetsalderen satt til 15 år (Jørgensen 1967:35-36). Det finnes imidlertid flere myndighetsgrenser nedskrevet i den skånske landskapsloven som setter alderen til både 16 år og 14 år. I den jyske lov er derimot myndighetsalderen satt til 18 år i forbindelse med salg av arverett og inngåelse av kausjonsforpliktelser (Jørgensen 1967:35-

36). Dette skiller seg også fra Norge ved Magnus lagabøtes bylov fra 1274, hvor myndighetsalderen ble satt til 20 år, men som igjen ved rettabot i 1280, ble satt ned til 15 år (Mygland 2007:9).

Ble barn ansett som en egen samfunnsgruppe eller var de voksne i miniatyrform? Gjennom lovverket kan minimumsalderen hos en gjerningsmann sees å sammenfalle med myndighetsgrensen på 15 år. I offentlige straffesaker ble alderen til gjerningsmannen tatt med i betraktning i forhold til straff eller bøter for ugjerningen. I private straffesaker derimot, ble boten bestemt ut i fra gjerningsmannens alder i de danske lovene (Jørgensen 1967:36). Dette betydde at selv om individet var under 15 år, skulle det pålegges en straff eller bot. Eksempler på dette finner man i den skånske landskapsloven, samt i jyllands landskapslov (Tamm & Vogt 2016:63, 266). I Norge er barn ansvarsfri ifølge Gulatingsloven til de er fylt 12 år, og ifølge frostatingsloven til de er 8 år, samt at de mottar halv bot til de er fylt 15 år, ifølge denne loven (Jørgensen 1967:36).

Også i de kanoniske lovene finnes det aldersgrenser i forhold til ansvarsforfølgelse og straffeforfølgelse. Kirken forholdt seg her til den romerske retten, hvor man skilte mellom *impuberes* og *puberes* som faller sammen med pubertetsalderen. Pubertetsalderen i middelalderen ble ansett til å være 14 år for gutter og 12 år for jenter. Denne grensen skulle imidlertid avgjøres individuelt for hvert enkelt individ (Gallén 1963:226). På slikt sett kan man se at et individs alder ble tatt hensyn til i straffesaker. Barnets alder i denne sammenheng befinner seg i det øvre sjikt opp mot myndighetsgrensen.

I Gutaloven finner man derimot svært få henvisninger til en myndighetsalder for Gotland. Men i lov nr. 20 angående arv og arverett kan en lese at om en eller flere sønner arver fra sin far, har de ingen ordentlig eierskap over arven før de er fylt 15 år (Peel 2009:27). For jenter står det videre lite om hvor gamle de måtte være for å ha rett til å råde over sin arv. Døtre født i ekteskap hadde rett til å bli oppfostret av sin far til de var fylt 18 år. Etter dette, om faren ikke hadde giftet dem bort, var han lovpålagt å gi dem økonomisk støtte til å flytte hjemmefra (Peel 2009:27-30).

Yngre barn, dvs. barn som ikke var fylt 7 år, også kjent som *infantes*, er også omtalt i lovene. Barn under 7 år ble ikke ansett til å være ansvarlige ovenfor sine egne handlinger og kunne dermed ikke bli rettsfulgt. At *infantes* var en reell periode i et barns liv fremkommer også gjennom Valdemars sjællandske lov (Tamm & Vogt 2016:140). Her står det at en mann aldri skal fjerne et barn under 7 vintre fra ens mor. Etter fylte 7 år kunne barn ut i fra sin

individuelle utviklingsgrad handle rettslig som en mottaker i forhandlinger, men ikke inngå forpliktende avtaler uten *auctoritate tutoris*, dvs. foreldre eller verger, var til stedet (Gallén 1963:226). Eldre barn, dvs. barn som hadde oppnådd pubertetsalderen hadde mulighet til å inngå ekteskap og stå ansvarlig for sine egne handlinger (Gallén 1963:226).

Ved å gjennomgå lovverket fremkommer det regionale forskjeller. I enkelte av lovene slik som, den skånske kirkelov, gotaloven og den jyske lov angis alderen 15 år/vintre, men i forhold til ulike sammenhenger (Holmbäck & Wessén 1943:219; Tamm & Vogt 2016: 54, 266). Gotaloven refererer til aldersgrense over kontroll av arv, mens de to andre henviser til straffeskyld og bøter. I Jylland var «den lovlige alder» 18 vintre og man fikk ikke solgt land før den tid, til forskjell fra Gotland og Skåne. I flere av lovene, slik som de sjællandske lover, oppgis det aldri en konkret myndighetsalder. Uttrykkene «når han blir av alder» står oppført i Eriks sjællandske lov uten å referere til en gitt alder (Tamm & Vogt 2016:157, 206).

Det er ikke bare landskapslovene og de kanoniske lover som omtaler barn som en egen samfunnsgruppe. Kirken hadde en tilsvarende tilnærming av aldersgruppering. Barn under 7 år ble ikke ansett som i stand til å ta i bruk fornuft i sine handlinger, ettersom barnet fortsatt var i utvikling. Etter hvert som de vokste økte også deres rettigheter og plikter. Dermed ble barn i gruppen *infantes*, altså barn under 7 år ikke straffet, mens de i alderskategorien mellom 7 år og frem til puberteten ble straffet ved forbrytelser, hvor straffen ble bestemt etter individets utviklingsgrad (Gallén 1963:227). Videre rituelle handlinger i kirken fra middelalderen krevde at individet var fylt 14 år. Ut i fra eldre regler kunne barn ikke inngå ekteskap før guttene var 14 år og jentene fylt 12 år. Foreldre eller foresatte kunne imidlertid på de mindreåriges vegne forlove barna bort med partenes samtykke, for at forlovelsen skulle gjelde. En slik inngående ekteskapsavtale kunne imidlertid ikke inngås før barna var 7 år. Gjennom hele middelalderen ble det stadig endret aldersgrensen på når barn kunne konfirmeres, mens dåpen skulle gis så tidlig som mulig til spedbarn (Gallén 1963:227-228).

Denne gjennomgangen av ulike lovene fra middelalderen viser at det er vanskelig å påvise en entydig myndighetsalder. De ulike landskapslovene henviser i stor grad til «når han blir av alder», «når han blir av full alder» og «når han blir av lovlige alder» uten å henviser til hvilken aldersgruppe dette er snakk om. Disse referansene finner man blant annet i Eriks sjællandske lov og den jyske landskapsloven (Tamm & Vogt 2016). Lovmaterialet sett under ett, gir imidlertid en hentydning til at myndighetsloven settes til pubertetsalderen eller rundt 15 års alderen. Å benytte seg av pubertetsalderen som en myndighetsgrense innebærer at hvert enkelt individ ble myndig til ulik tid. Dette vil være vanskelig å benytte seg av som en

myndighetsgrense, ettersom hvert individ er unikt og når pubertetsalderen i forskjellig alder. Lovmaterialet viser at alderen 15 år, eller 15 vintre ofte blir benyttet som en myndighetsgrense når det kommer til straffesaker og inngåelsen av forpliktende avtaler, men at dette bare gjaldt for den mannlige delen av befolkningen. Kvinner var underlagt faren til de giftet seg, hvor de etter giftemål, ble underlagt ektemannens myndighet (Tamm & Vogt 2016).

Slik det fremkommer over, finnes det ingen entydig myndighetsgrense i det danske lovverket i middelalderen. Likevel vil lovverket bidra til å undersøke hvordan middelaldersamfunnet i Sør-Skandinavia definerte barn eller rettere sagt klassifiserte barn. Myndighetsgrensen vil være en veiledning til hvilken alder man ble ansett til å være voksen nok til å inngå juridisk bindende avtaler og ha muligheten til å råde over egen økonomi uten tillatelse av en verge. Ut i fra lovverket i sør-skandinavisk middelalder som inngår i mine undersøkelsesområder, ser myndighetsgrensen ut til å gå ved 15 års alderen for gutter, men hvor kvinner aldri ble myndige.

Ut i fra den kanoniske rett kunne gutter gifte seg ved 14 års alderen og jenter fra de var 12 år. Dette skulle også tilsvare pubertetsalderen. Ettersom et giftemål anses å være en voksen handling mellom to parter, kan 15 års alderen dermed virke misvisende i forhold til en øvre aldersgrense på barn. Lovverket for Sør-Skandinavia kan videre berette om barn i middelalderen i forhold til ulike alderstrinn og diverse ansvarsgrenser, slik som salg av egen eiendom og straffeskyld. Lovverket er dermed viktig og relevant for mitt prosjekt i forhold til å belyse samtidens syn på barn i middelalderen. Ettersom det finnes flere myndighetsgrenser beskrevet i lovverket for Sør-Skandinavia, men med en overvekt på en alder av 15 år, vil jeg benytte meg av denne alderen for å skille barn fra voksne i materialet.

Kapittel 4 Område og materiale

I dette kapittelet vil det arkeologiske materialet fra de fire kirkegårdene Trinitatis/Drotten i Viborg, St. Clemens i København, Trinitatis/Drotten i Lund og Bro sognekirke presenteres. Her vil også historiske kilder bli innlemmet i den grad de kan gi informasjon om byene eller kirkene i middelalderen. Utgravninger hvor osteologiske og arkeologiske undersøkelser er foretatt og hvor rapportene er publisert vil bli vektlagt i denne analysen. Kirkene i denne oppgaven er plassert i forskjellige byer og i fortsettelsen vil kirkene og kirkegårdene i stor grad bli omtalt som byen de er lokalisert i.

Arkeologiske utgravninger på de fire kirkegårdene ble utført på ulike tidspunkt fra begynnelsen av 1900-tallet og frem til 2008. Det har blitt foretatt flere undersøkelser og utgravninger ved de ulike kirkene, med varierende dekningsgrad, dokumentasjon, metode og med en varierende praksis for publisering og tilgjengeliggjøring av resultatene fra undersøkelsene. For en mer inngående gjennomgang av de fire kirkegården, vil jeg kort trekke frem dateringsmetodene som er brukt på de ulike undersøkelsesområdene for å lettere kunne sammenligne og se disse i sammenheng.

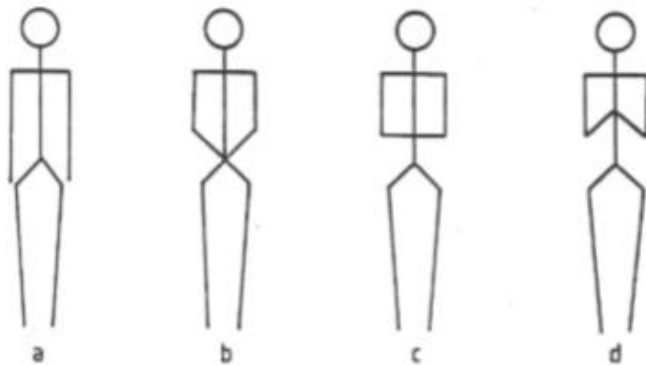
4.1 Datering av materialet

Gravene fra de fire kirkegårdene er datert ved hjelp av ulike dateringsmetoder (tabell 4.1). Stratigrafiske dateringer er benyttet ved alle fire kirkegårdene. Dette er imidlertid en relativ dateringsmetode, som ikke angir absolutt alder på gravene. I Lund og Bro er flere av gravene datert ved hjelp av dendrokronologi av trekister og tregulv, noe som gir svært eksakte dateringer. Dendrokronologi er en dateringsmetode hvor man analyserer årringene på et treverk mot en standard hvor treets alder er kjent (Renfrew & Bahn 2004:137-138).

Tabell 4.1. *Ulike metoder brukt for å datere kirkegårds materialet som inngår denne i analysen.*

By	Stratigrafi	Dendrokronologi	Armposisjoner	Funn
Viborg	X		X	
København	X		X	
Lund	X	X	X	
Bro	X	X		X

Datering via armposisjoner har blitt brukt i Viborg, København og Lund. Dette er en metode som baserer seg på typologisering. Variasjon i skjelettens armstillinger kan sees å være tidsbestemt, hvor de eldste begravelsene hadde armene ned langs siden, mens de yngre hadde armene over magen eller brystet (Kieffer-Olsen 1993:21). Metoden ble først utviklet, beskrevet og dokumentert av Lars Redin i 1976 hvor han i sin avhandling oppdelte armstillinger i fire hovedtyper. **A** med hendene langs siden, **B** med hendene over bekkenet, **C** med underarmene parallelt over magen og **D** med hendene over brystet (figur 4.1) (Redin 1976). Armposisjon **A** finnes representert i tidlig middelalder (990-1250), **B** i tidlig middelalder-høymiddelalder (1100-1300) og **C** og **D** til høymiddelalder-senmiddelalder (1400-1500) (Kieffer-Olsen 1993:21).

Figur 4.1. En skjematisk fremstilling av armstillingene A, B, C og D (kilde: Kieffer-Olsen 1993:21).

Bare ved en av de undersøkte kirkegårdene, ved Bro sognekirke, er det graver datert på bakgrunn av gjenstandsmateriale. Her ble det funnet et stort antall mynter som kunne dateres (Widerström 2001a:6). Datering via mynter er en velegnet metode for absolutt datering da kunnskap om myntenes bruksperiode og utforming ofte er kjent.

4.2 Trinitatis/Drotten kirke i Viborg

Viborg ligger, i motsetning til de fleste danske kjøpsteder, inni landet og byen var en av Danmarks viktigste byer i middelalderen. I følge skriftlige kilder var Viborg en betydningsfull by allerede på 1000-tallet (Kristensen 1987). Byen ble bispesete og det var her det jyske landstinget hadde sete. Byen inneholdt en mengde kirkelige bygninger og foruten domkirken eksisterte det hele 12 sognekirker, 6 klostre og en mengde mindre kapeller, noe som i middelalderens Danmark kun overgås av Lund i Skåne og Roskilde. Kunnskapen om sognekirkene i byen kommer nærmest utelukkende fra noen få skriftlige kilder og erindringer

fra byens innbyggere (Kristensen 1987:11-38; Iversen 2006:2; Keyes 2007a:2). Trinitatis sogn omtales første gang i et gavebrev fra 1188 (Dipl Dan1, III, 152), men selve Trinitatis/Drotten kirke kan ikke plasseres nærmere ut i fra de skriftlige kildene fra middelalderen. Flere av Viborgs sognekirker er nevnt i skriftlige samtidskilder, men mange av kirkene har uviss plassering, ettersom flere ble revet i 1529 som følge av reformasjonen (Pedersen 1999:3; Keyes 2007a:4).

Figur 4.2. Utsnitt av Viborg by med lokaliteten omrisset av en rød sirkel. Bildet er i målestokk 1:25 000 (kilde: Keyes 2007a:2).

Skjelettmaterialet fra Trinitatis/Drotten kirke stammer fra tre utgravninger i perioden 1963 til 2006/7. Ved en utgravning i forbindelse med byggingen av et garasjeanlegg i Sct. Leonis gate (jf. figur 4.2) i 1963 ble kirken lokalisert og dens utforming mot vest ble fastsatt under utgravningen i 1999. Ved utgravningen i 1999 ble det registrert 74 graver på kirkegården vest for ruinen og 10 graver i kirkefundamentet (Pedersen 1999:6). Den største andelen av graver finnes i området syd for kirkeruinen hvor det er registrert opp til tre lag. Intensiteten avtar markant mot vest, hvor det stort sett kun er registrert ett lag med graver. Det er også funnet en klynge på minimum fem graver på området nord for tårnets nordmur, hvor minst en barnegrav, samt et mulig foster ligger begravet. I området sør for kirkeruinen er mesteparten av gravene barnegraver, men nøyaktig antall er ikke kjent (Pedersen 1999:6).

I dette området er det registrert åtte tilfeller av gravkonstruksjoner. Hoderomsgraver forekom i tre av dem og innebærer at det er utformet et særskilt rom til hodet i graven. De andre fem gravene hadde store og firkantede nedgravninger med skarpe hjørner. I tre av disse fantes det funn av jernspiker, men ingen spor etter kisten var bevart (Pedersen 1999:7). Hele 11 graver har jernspikre og en grav hadde en granitkvaderstein i fotenden. Videre er det gjort enkelte gjenstandsfunn, som en kobbergjenstand, to antatte mynter og en kobbernagle som kan relateres til den gravlagte (Pedersen 1999:7). Skjelettmaterialet fra disse gravene ble dessverre aldri antropologisk undersøkt og vil ikke inngå direkte i denne oppgaven, da nøyaktig antall barn, samt aldersinndeling av dem, ikke er kjent (Pedersen 1999:5; Keyes 2007a:4).

I 2006/7 utgravningen ble det imidlertid registrert og undersøkt 82 in-situ begravelser. Disse gravene ble funnet nordøst for kirkeruinen og nord for kirkens utstrekning (figur 4.3). Gravene minker i intensitet nord og vest på utgravningsfeltet, mens intensiteten øker lengre sør og nærmere kirken (Keyes 2007a:9; Tarp 2010).

Figur 4.3. En mulig rekonstruksjon av kirken og kirkegården med utgravningen fra 1999 (nederst til venstre) og 2006/7 (øverst til høyre) imtegnet (kilde: Keyes 2007a:9).

Materialet som inngår i denne oppgaven utgjør 103 bevarte graver hvor 82 individer ble osteologisk undersøkt. Av totalt 82 osteologisk undersøkte individer var 26, dvs. 31,7%, barn i alderen mellom 0-15 år (tabell 4.2). I dette materialet er aldersfordelingen av barn, hvor barn mellom 10-15 år utgjør hele 50% (tabell 4.3). Dette er oppsiktsvekkende da spedbarnsdødeligheten var forventet å være høyere enn hos eldre barn (Goodman & Armelagos 1989:226-227). I denne oppgaven er det primært det utgravde humanosteologiske materialet fra utgravningen i 2006/7 som står i fokus, ettersom dette materialet har blitt antropologisk undersøkt og er publisert (Tarp 2010). Informasjon og data fra de tidligere utgravningene og undersøkelsene vil i noen grad bli vektlagt, ettersom plassering av gravene, dateringer av materialet, og kirkens plassering avdekket ved en tidligere utgravning, vil være relevant for undersøkelsen.

Tabell 4.2 Inndeling av antall voksne og barn, i uforstyrrede graver med prosentfordeling av Trinitatis/Drotten kirke, fra 2006/7 utgravningen.

Trinitatis/Drotten	Antall	%
Voksne	56	68,3
Barn	26	31,7
Totalt	82	100

Tabell 4.3 Aldersgrupper og prosentfordeling av barn i det humanosteologiske materialet fra Trinitatis/Drotten kirke.

Barn i aldersgruppe: Trinitatis/Drotten kirke	Antall	%
Barn mellom 0-5 år	5	19,2
Barn mellom 5-10 år	8	30,8
Barn mellom 10-15 år	13	50
Totalt	26	100

Gjennom stratigrafi og armposisjoner er en datering av materialet prøvd gjennomført av Viborg Stiftsmuseum. Ettersom nesten halvparten av skjelettmaterialet er dårlig bevart, samt at området utgravd i 2006/7 viser til å være en senere utvidelse av kirkegården, er dette

imidlertid vanskelig. Gjennom armposisjoner ser det ut til at gravene stammer fra tiden mellom 1100/1300 – tallet og frem til reformasjonen (Keyes 2007a:13).

Graver av barn og fostre er spredt jevnt utover området som ble undersøkt i 2006. Flertallet av disse er funnet ved høyre lårbein av voksne, men i sin egen grav. Barn og fostre er også gravlagt i et ca. 10-20 cm høyere nivå enn andre graver (Keyes 2007a:9-14). Barn under 5 år utgjør 19,2%, mens barn mellom 5-10 år utgjør 30,8% og barn mellom 10-15 år utgjør hele 50% av materialet (jf. tabell 4.3). Dette kan være et resultat av de dårlige bevaringsforholdene, og at små og bløte bein i større grad har forvitret. Det finnes ingen tilfeller av gravkonstruksjoner eller fellesgraver, selv om enkelte av gravene ligger svært tett. Det var dårlige bevaringsforhold for treverk så ingen kister er registrert. Det er imidlertid registrert kistespike i 16 graver, noe som tyder på at dette har vært gravleggelser i trekister (Keyes 2007a:10-12).

4.3 St. Clemens kirke i København

København by ligger plassert nordøst på Sjælland og St. Clemens omtales første gang i sensommeren 1192 som «Kirken i Havn» som byen het i middelalderen. Kirken fungerte som en sognekirke for et meget stort område og kirken blir i samtidsskrifter beskrevet som Københavns eldste kirke. Det er antatt at kirken ble oppført på 1100-tallet og nedlagt rundt reformasjonen på midten av 1500-tallet (Licht et al. 1987:13; Jensen & Dahlström 2009:9). Rekonstruert kart over København slik byen antagelig så ut i 1530 er illustrert under (figur 4.4).

Figur 4.4. Rekonstruert kart over København slik det antagelig så ut i 1530. St. Clemens ligger i byens vestlige utkant (kilde: Jensen & Dahlström 2009:10).

Skjelettmaterialet fra St. Clemens stammer fra én utgravning i 2008. Materialet som inngår i denne oppgaven består av 1048 graver hvor 1021 individer ble osteologisk undersøkt. Barn mellom 0-18 år utgjør 285 individer og 27,9% av skjelettmaterialet. Omtrent 50% av barna var mellom 0-6 år (tabell 4.4 og tabell 4.5). Arkeolog Lise Harvig kjønns- og aldersbestemte samtlige skjeletter fra utgravningen, samt mulige traumer og sykdomstegn i skjelettet. Mye av det humanosteologiske materialet var dårlig bevart og det ble derfor bestemt å gjenbegrave de skjelettene som var regnet for å være av liten verdi i forskningssammenheng. De resterende skjelettene ble innlevert til Panum Instituttet ved Københavns Universitet (Jensen & Dahlström 2009:9-22). I denne oppgaven inngår kun individer med sikker gravkontekst, og løsknokler uten gravkontekst utgår. Disse vil ikke bli vurdert da mangel på kontekst ikke gjør at de er egnet til å svare på problemstillingene i denne oppgaven.

Tabell 4.4 Inndeling av antall voksne og barn med prosentfordeling av St. Clemens uforstyrrede graver, fra 2006/7 utgravningen.

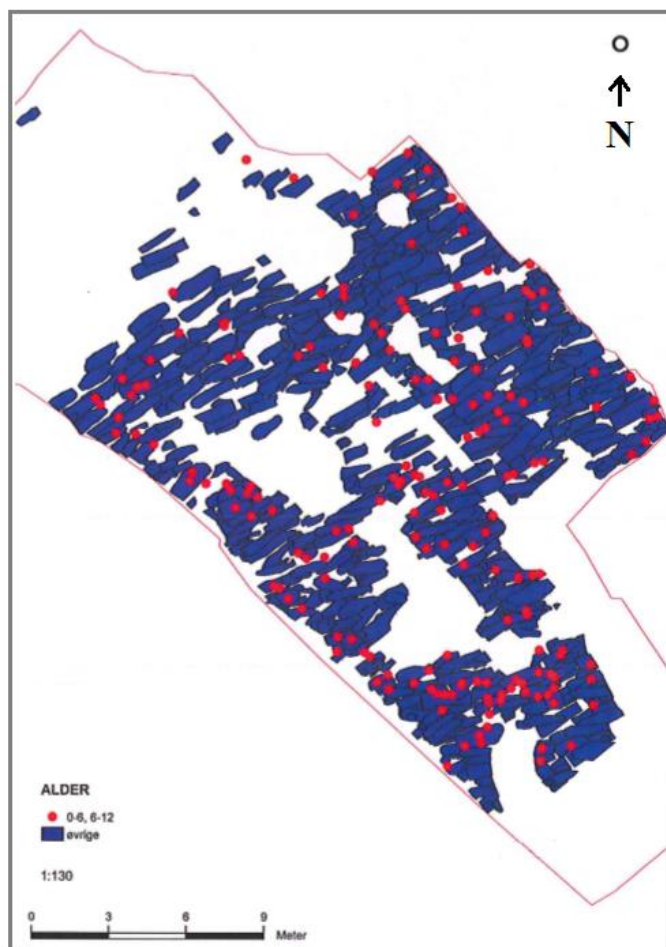
St. Clemens	Antall	%
Voksne	736	72,1
Barn	285	27,9
Totalt	1021	100

Tabell 4.5 Aldersgrupper og prosentfordeling av barn i det humanosteologiske materialet fra St. Clemens.

Barn i aldersgruppe: St. Clemens	Antall	%
Barn mellom 0-6 år	136	47,7
Barn mellom 6-12 år	59	20,7
Barn mellom 12-18 år	69	24,2
Barn 0-18 år	21	7,4
Totalt	285	100

Det ble i alt utgravd et areal på om lag 1250 m² nord for kirkebygget. På bakgrunn av armstillinger og stratigrafi, er kirkens bruksperiode datert fra tidlig middelalder (1050) og frem til reformasjonen (Jensen & Dahlström 2009). Barnegravene er ikke begrenset til utvalgte områder på kirkegården, men finnes spredt rundt på det undersøkte området. Barn i alle aldre finnes begravet i de samme områdene som voksne. Ved flere tilfeller er de også gravlagt sammen med en voksen. Et interessant aspekt er at det er relativt lite barnegraver i de eldre lagene sammenlignet med de yngre. Dette kan være et resultat av kirkegårdens massive utnyttelse og det faktum at barn ikke blir begravd like dypt som voksne. Dette kan ha ført til at disse gravene kan ha vært forstyrret tidligere. Samtidig forvitrer bein fra barn mye raskere, noe som også kan bety at de er blitt brutt ned og gjerne gravd bort i eldre tid (Jensen & Dahlström 2009:48-52).

Nær kirken ble det funnet en barnegrav hvor barnet hadde et myntsmykke rundt halsen datert til 1000-tallet. Videre har også de tidlige gravene en mer øst-vest orientering enn de senere, noe som kan bety at gravene orienterte seg etter en annen bygning enn den av steinkirken St. Clemens. Det er antatt at det kan ha vært en forgjenger til St. Clemens som muligens var bygd i tre (Jensen & Dahlström 2009:9). Gravene fra både voksne og barn er nøye inntegnet i plantegninger (figur 4.5).

Figur 4.5. Fordelingen av gravene på St. Clemens kirkegård med barnegraver markert med rødt (kilde: Jensen & Dahlström 2009:52).

I rapporten beskrives 264 graver å være anlagt på en mer omsorgsfull måte enn de fleste andre gravene. Dette innebærer bl.a. en mer omfattende utforming av graven enn vanlig, og både gravens form, oppbygning, prepareringslag og eventuelle gjenstander i graven, er element som her blir vurdert. Av de mer forseggjorte gravene var 59 barnegraver. Det finnes tilfeller hvor barn har fått en kistebegravelse og hvor barn hviler hodet på en pute av stein. Det er registrert 76 tilfeller av hoderomsgraver, og fire av disse var barnegraver. Det ble videre funnet 5-6 tilfeller av murede graver, hvor én var en barnegrav. Gjenstandsfunn er registrert i 58 graver, hvorav 15 var barnegraver. Her er det funnet mynter, spor etter organisk materialet på brystet og med uidentifiserte metallgjenstander som muligens tilhørte den avdødes bekledding. Forekomster av sand, trekull, steiner og makrofossiler i form av frø, intensjonelt anlagt, forekommer i enkelte graver gjennom hele perioden. Dobbeltgraver forekom 25 ganger og tre trippelgraver gjennom hele middelalderen er registrert. Her finnes det tilfeller av barn gravlagt med andre barn, og barn gravlagt med voksne. I de fleste tilfellene inneholdt

fellesgravene ett eldre og ett yngre individ, dvs. ett yngre og ett eldre barn, men det finnes også tilfeller der ett barn og en voksen forekom i samme grav. (Jensen & Dahlström 2009:24-48,55,58; Bilag 15). Hvorvidt individene ble gravlagt samtidig står ikke spesifisert i rapporten. To av dobbelgravene inneholder kun voksne individer, dvs. at det er registrert 23 fellesgraver der minst ett barn inngår.

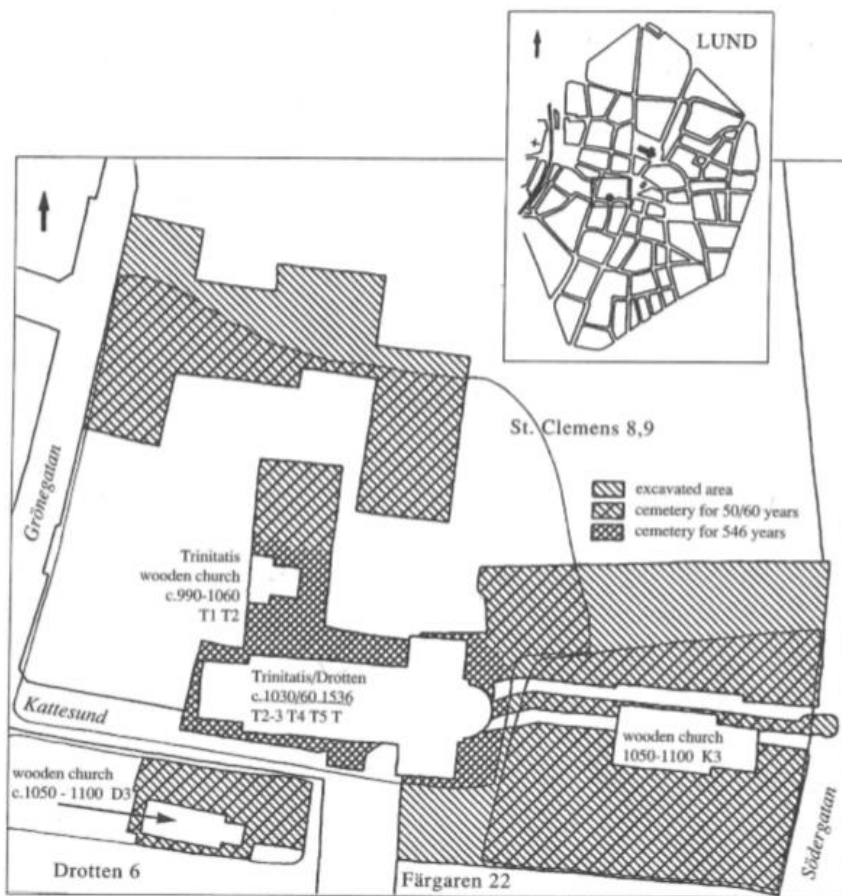
Via armstillinger har det blitt oppdaget en markant forskjell mellom gravlegging av voksne og barn. Barns armposisjoner ser ut til å være noe tilfeldig plassert. En årsak kan som nevnt være at deres armer er kortere og dermed vanskeligere å plassere, og i en nedbrytningsprosess vil de trolig raskere endre posisjon. Bemerkelsesverdig er at det finnes flere tilfeller hvor den ene hånden var plassert under det ene kinnet, noe som ligner et sovende barn. Dette forekommer kun hos barn (Jensen & Dahlström 2009:48). Et annet karakteristisk trekk ved gravmaterialet er at det forekommer tilfeller hvor premature barn, spedbarn og større barn, ble gravlagt med en voksen. Det finnes flere tilfeller hvor barna er lagt ovenpå den voksne tett inntil halsen eller på skulderen (Jensen & Dahlström 2009:49). Omtrent 28% av det samlede materialet fra København var barn.

4.4 Trinitatis/Drotten kirke i Lund

Lund ligger helt sørvest i Skåne, og helt siden 1060 var byen en katedralby. Senere, i 1103, ble Lund også sete for erkebiskopen (Cinthio 1996:5). Arkeologiske undersøkelser har forekommet i Lund i mer enn 100 år, og har gitt stor kunnskap om byens utvikling og aktivitet gjennom tiden. Et resultat av undersøkelsene er også et stort og velldatert skjelettmateriale datert til perioden mellom 990-1536. Lund hadde hele 27 kirker og klostre i middelalderen og var et administrativt og religiøst senter med mye handelsaktivitet (Arcini 1999:14-19).

Kirken Trinitatis/Drottens plassering er kjent gjennom flere utgravninger i byen i området rundt Kattesund. Tidligere utgravninger har også avdekket tre eldre ukjente trekirker i samme området, hvor kirkegårdene grenser til hverandre. Kirkene og gravene fra disse tre kirkegårdene har blitt utgravd ved fire ulike utgravninger fra 1944 til 1985 (Arcini 1999:20-21). Gravene finnes spredt rundt på de undersøkte områdene (figur 4.6). Alt rundt 990-tallet og akkurat rett før den første trekirken ble oppført, ble den tilhørende kirkegården staket ut. De to andre kirkene ble bygget på midten av 1000-tallet, men ble revet rundt år 1100 da de ble erstattet med steinkirken. Hvorvidt disse to trekirkene ble bygget samtidig er noe usikkert. Det er steinkirken og gravene i tilknytning til denne som utgjør mitt utgangspunkt. Kirken

fungerte trolig som en biskopkirke i de tidligste årene, men ble rundt midten av 1100-årene omgjort til å både fungere som en klosterkirke og en sognekirke (Arcini 1999:21).

Figur 4.6. Oversiktstegning over de utgravde områdene ved Trinitatis/Drotten i Kattesund i Lund. Bildet viser også plasseringen av de ulike kirkene og kirkegårdene (kilde: Arcini 1999:18).

Skjelettmaterialet utgjør til sammen 3576 individer hvorav 1113 er barn i alderen 0-14 år (Arcini 1999) (tabell 4.6). 3305 skjeletter er relativt godt bevart og er osteologisk undersøkt. For de resterende 271 gravene ble individene klassifisert i ulike aldersgrupper basert på gravenes størrelse (Arcini 1999:22-48). I likhet med Trinitatis/Drotten i Viborg skiller den eldste aldersgruppen seg ut ved at barn mellom 7-14 år utgjør 67,3% av barnegravene, mens kun 14,4% er spedbarn og 18,3% er småbarn mellom 1-6 år (tabell 4.7). Segregering har ikke forekommet her da kvinner og menn ble funnet gravlagt på de samme områdene som barna.

Tabell 4.6 Inndeling av antall voksne og barn med prosentfordeling av det humanosteologiske materialet fra utgravningene av Trinitatis/Drotten i perioden mellom 1944-1985.

Trinitatis/Drotten kirke	Antall	%
Voksne	2463	69
Barn	1113	31
Totalt	3576	100

Tabell 4.7 Aldersgrupper og prosentfordeling av barn i det humanosteologiske materialet fra Trinitatis/Drotten kirke.

Barn i aldersgruppe: Trinitatis/Drotten kirke	Antall	%
Spedbarn 0>1 år	160	14,4
Småbarn 1-6 år	204	18,3
Barn 7-14 år	749	67,3
Totalt	1113	100

Dendrokronologiske dateringer av trekister daterer den eldste kisten til 994 ± 5 år. Også armposisjonene til de gravlagte tyder på at kirkegården var i bruk fra 900-1500-tallet. Gravene befinner seg tilsynelatende på hele kirkegården, og kommer fra tre forskjellige perioder innenfor middelalderen og tre ulike områder (jf. figur 4.6). I alt er 4445 m² av kirkegårdsområdet undersøkt (Arcini 1999).

Det fremkommer tre ulike begravelsesperioder fra kirkegårds materialet fra Lund T1 og T2-3, T4 og T5. T1 og T2-3 strekker seg fra 990-1100, T4 er datert til perioden mellom 1100-1300 og T5 til mellom 1300-1536. I den første perioden hadde kirkegården en utstrekning på rundt 7000 m² og om lag 45% er undersøkt (Arcini 1999:24-33). I perioden 990-1100 var et stort antall barnegraver lagt rundt koret på de to trekirkene på området. Det er mulig dette var tilfellet ved steinkirken også, men dette kan ikke bekreftes, ettersom gravene rundt koret ble ødelagt i slutten av perioden ved oppføringen av steinkirkens nye kor (Arcini 1999:32). Både voksne og barn finnes gravlagt spredt rundt på kirkegårdsområdet. Områder med 3-6 barnegraver, gravlagt i nær relasjon til hverandre, er funnet på de ytre kirkegårdsområdene. Videre var barn gravlagt i kister i større grad enn voksne. Kjønnseparering ser ikke ut til å ha forekommet på denne gravplassen (Arcini 1999:32; Cinthio 2002:89).

Mellom 1100-1300 ble kirkegården redusert hvor gravene ble plassert lengre inn mot steinkirken. Familiegraver, graver for kvinner, menn og barn forekom over hele kirkegården, også inne i selve kirken. Barn og spedbarn ser likevel ut til i hovedsak å ha vært gravlagt i området nærmest kirkens nordvegg. Her lå det også noen kvinner og et fåtall menn. Barn forekom også i familiegraver. Det er usikkert hvor mange barn som ble gravlagt i dobbeltgraver med en voksen hvor ingen av dem hadde kiste, men mist 11 tilfeller er registrert (Arcini 1999:41-42; Cinthio 2002:175).

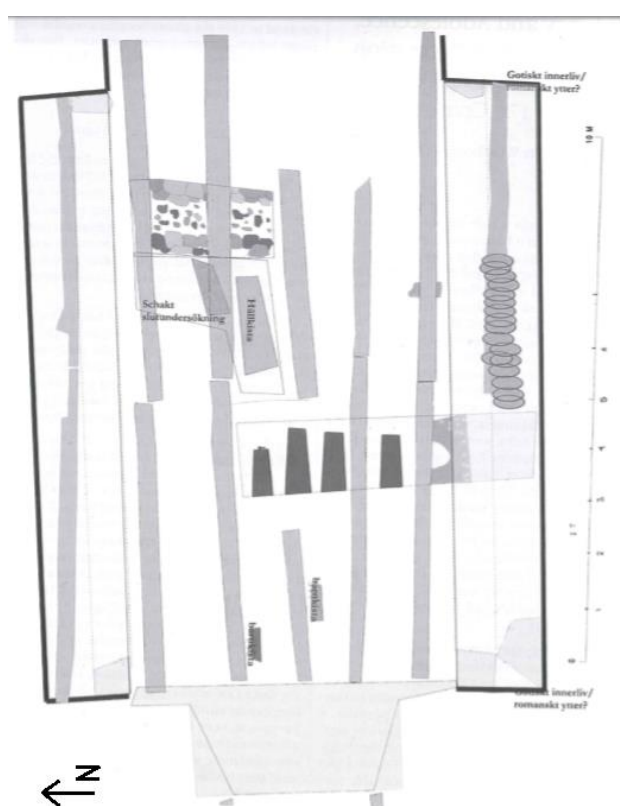
I den siste perioden (T5) mellom 1300-1536 ble kirkegården igjen redusert ned til 3000 m², ved at den nordre grensen ble flyttet noe lengre sør. Fra denne bruksperioden er mer enn halvparten av kirkegårdsmaterialet undersøkt. Perioden er preget med enkel gravdesign og det er ingen antydning til sosial stratigrafi i gravenes utforming. Barnegraver er å finne på hele det undersøkte området. Gravene er plassert så tett innpå den østlige kirkeveggen som mulig og ingen spor etter grupper av barnegraver er registrert. Familiegraver forekommer øst, nord og sør for kirken og vestsiden er karakterisert av generelt få graver (Arcini 1999:45-46).

Gjennom hele middelalderen har det forekommet begravelse inne i selve kirken. Det har blitt registrert 190 individer hvor ca. 60 av disse var barn. Antall spedbarn var 7, mens 23 barn var mellom 1-7 år, og 25 barn var mellom 8-14 år og fem er usikre. De fleste barna var begravd uten kiste, men 15 kistegraver er registrert, hvorav tre er noe usikre. Åtte barn var gravlagt i koret og 51 lå i kirkeskipet, hvor ca. 63% av disse lå i den vestre delen (Green 2012:27). I kapellet som ble oppført rundt 1300 var ytterligere 40 individer gravlagt hvor åtte var barn og ett spedbarn. Her var de fleste gravlagt uten kiste. Det forekom også to dobbeltgraver med barn og voksen, en i koret og ett i kirkeskipet. Verdt å merke er også at de fleste gravene inne i kirken dateres til etter år 1300 (Green 2012:27-28).

4.5 Bro sognekirke på Gotland

Bro sognekirke var i middelalderen en pilgrimskirke mellom Visby og Fårösund. Visby var en av flere sentrale plasser som oppsto som et resultat av det gotlandske tingsamholdet, men byen vokste videre frem som en handelsby med handelsavtaler med både svenske, danske, tyske og russiske herskere under 1100-tallet (Andrén 2011:68). Funn av tidlige graver viser at det på 1100-tallet har stått en trekirke på plassen som ble avløst av den romanske steinkirken. På 1200-tallet ble et nytt gotisk kor oppført og et gotisk kirkeskip ble bygget omkring 1300 (Andrén 2011:67-169). Dette er den eneste kirken i denne oppgaven som fortsatt står bevart.

Bro sognekirke befinner seg ca. 10 km nord for Visby. Det er foretatt flere arkeologiske undersøkelser ved Bro sognekirke, i 1952, 1978 og i 2001. Ved de to første undersøkelsene har det blitt påtruffet noen kranier og kister nord på kirkegården og sør for koret. Det er imidlertid mangelfull dokumentasjon fra disse første utgravningene, og det er derfor bare utgravningen fra 2001 som inngår i analysen. En forundersøkelse utført forut for utgravningen i 2001, påviste tre gravkister, restene etter et stort antall mennesker spredt utover, samt et flertall barneskjelett i nærheten av den sørlige veggen på kirkens skip (figur 4.7). Innenfor en 6 m² stor og 70 cm dyp grøft ble det også funnet et stort antall mynter (Widerström 2001a; Widerström 2001b; Widerström 2001c:3).

Figur 4.7. Plantegning av Bro sognekirke fra utgravningen i 2001. Bildet viser kirkens gulvkonstruksjon, de seks kistene, strukturene, samt de minimum 14 barnegravene inntegnet i oval form langs den sørlige kirkeveggen til kirken (kilde: Westholm 2012:478).

I 2001 skulle indre deler av kirken restaureres og gulvet måtte byttes ut. Under gulvet var et tregulv som ble dendrokronologisk datert til 1302/3 AD og tilhørte det gotiske kirkeskipet. Etersom det både har eksistert et romansk kirkeskip og en mulig trekirke forut for denne igjen, er det trolig at kirken ble oppført rundt 1100-tallet. Totalt ble 224 m² undersøkt. Hele 339 mynter datert til perioden mellom 1288-1440 AD, samt noen få andre mynter som daterer seg helt frem til 1900-tallet ble registrert. Dette betyr at de eldste delene av det utgravde

materialet er datert til en tid da Gotland var svensk, frem til 1361. Det undersøkte materialet fortsetter inn i senmiddelalderen og nyere tid da øyen var under dansk makt.

Skjelettmaterialet ble analysert på Høyskolen på Gotland i 2002/3 og materialet ble deretter gjenbegravd under kirkegulvet (Widerström 2001d:175). Bevaringsforholdet var sammenlagt bra (Widerström 2001a; Widerström 2001b; Widerström 2001c).

Skjelettmaterialet fra denne undersøkelsen utgjør 37 individer hvorav 16 er barn mellom 0-14 år (tabell 4.8 og tabell 4.9). Ett barn var i alderen mellom 1-6 år og én var en ungdom under 14 år. Et bemerkelsesverdig funn er et estimert minsteantall av 14 nyfødte barn som lå på rekke, ca. 50-100 cm innenfor den sørlige kirkeskipsveggen (Gustafsson 2004:23). Disse individene var gjenbegravet, ettersom de ikke lå i anatomisk orden. Det er mulig disse barna opprinnelig var begravet på utsiden av den sørlige kirkeveggen da den romanske delen av kirken ble bygget rundt 1200-tallet når Gotland var svensk. Et nytt kirkeskip i gotisk stil ble bygget rundt 1300 rett utenfor den gamle kirkeveggen, og det er antatt at barneskjelettene da ble gravd opp for å så bli gjenbegravd på innsiden av skipet og den eldre kirkeveggen (Westholm 2012:479). Dette gir et grunnlag for datering av barnegravene til før 1300-tallet via dendrokronologisk datering av tregulvet i det gotiske kirkeskipet (Widerström 2001a; Widerström 2001b; Widerström 2001c; Widerström 2001d).

Tabell 4.8 *Inndeling av antall voksne og barn med prosentfordeling av det humanosteologiske materialet fra utgravningen av Bro sognekirke i 2001.*

Bro sognekirke	Antall	%
Voksne	21	56,8
Barn	16	43,2
Totalt	37	100

Tabell 4.9 *Aldersgrupper og prosentfordeling av barn i det humanosteologiske materialet fra Bro sognekirke.*

Barn i aldersgruppe: Bro sognekirke	Antall	%
Spedbarn 0>1 år	14	88
Småbarn 1-6 år	1	6
Barn 7-14 år	1	6
Totalt	16	100

Under utgravningen i 2001 ble det funnet flere kister. Totalt ble syv kister, flere strukturer samt funn fra slutten av vikingtid påtruffet. Den ene kistegraven for et barn mellom 1-6 år, ble typologisk datert til 1800, og vil dermed utgå fra analysen. Det finnes kun ett tilfelle av en grav med to individer og denne graven er også den eneste graven med hellekiste. En tenåring er plassert oppå et eldre individ. Det er også antydninger til en indre trekonstruksjon som delte hellekisten i to rom (øvre og nedre), slik at individene kan ha vært separerte. Dette er vanskelig å vite med sikkerhet da det ikke finnes noen spor etter treverk i graven. Tre nagler i graven støtter likevel denne hypotesen. I tillegg kan det antydes at tenåringen som lå øverst, har hvilt hodet på en pute av steiner. Hellegraven lå omtrent midt i kirkens skip. Videre forekom det ingen gjenstandsfunn i gravene (Widerström 2001a; Widerström 2001b; Widerström 2001c:7 Gustafsson 2004:25).

Kapittel 5 Analyse og resultat – hva forteller gravmaterialet?

I dette kapitlet vil jeg diskutere gravleggingspraksisen ved de ulike kirkegårdene. Ble barn behandlet likt eller ulikt i forhold til voksne i gravkontekst, og kan gravmaterialet gi indikasjoner på barns sosiale status i middelaldersamfunnet? Den kristne gravskikken er relativt egalitær sammenlignet med tidligere perioder, men som det går frem av kapittel 4, kan noen spesielle trekk og variasjoner likevel påvises.

5.1 Ble barn behandlet likt eller ulikt i forhold til voksne i gravkontekst?

Ut i fra lovtekstene kommer det frem at barn ble anerkjent som en egen samfunnsgruppe. I både Norge, Sverige og Danmark var myndighetsalderen rundt 15 år. Etter fylte 15 år kunne personer bli straffeforfulgt, inngå giftemål og råde over egen arv (Jørgensen 1967:36). Barn ble således definert som noe annet enn voksne i lov materialet, men har dette også gitt utslag i gravskikken?

På alle de fire kirkegårdene som inngår i oppgaven var det liten forskjell mellom barne- og voksengraver, med tanke på gravens utforming og innhold. Barn og voksne ble begravet innenfor de samme samfunnsinndelte områdene på kirkegården. Både gravenes plassering, gravkonstruksjoner og forekomsten av gravgaver i graven, er tilnærmet lik i barnegraver og voksengraver. Likevel forekommer det noen forskjeller mellom barn og voksne i materialet. På enkelte kirkegårder finnes en overvekt av barn gravlagt på egne områder, slik som ved koret. Barn ble i større grad gravlagt i kister og inngår i større grad enn voksne i fellesgraver. Videre er det registrert klynger av barnegraver ved to av kirkene. En bemerkelsesverdig forskjell mellom voksne og barn, er at det kun finnes tilfeller av barn plassert i hocker-stilling og i sovende posisjoner i gravene. En skjematisk inndeling av forskjeller og likheter mellom barn og voksne i gravene er illustrert i tabellen 5.1.

Tabell 5.1 Inndeling av antall barn og voksne med gravattributter ved de fire kirkene i denne analysen.

By	Viborg		København		Lund		Bro	
	Barn	Voksne	Barn	Voksne	Barn	Voksne	Barn	Voksne
Klynger av graver ¹	Nei	---	Nei	---	Ja	---	Ja	---
Fellesgraver	Nei	Nei	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Nei
Gravkonstruksjon/ Kistebruk	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja
Gravgave	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Nei	Nei
Hocker-stilling	Nei	Nei	Nei ²	Nei	Ja	Nei	Nei	Nei

Som tidligere nevnt er ingen av de fire kirkegårdene som inngår i oppgaven fullstendig undersøkt. Dette byr på noen problemer i forhold til representativiteten av resultatene i analysen. Alle beregningene som er gjort er basert på materialet fra begrensede deler av kirkegårdene. Senere utgravninger på disse fire kirkegårdsområdene vil trolig justere prosentandelene noe.

I Viborg ble 82 individer fra 2006/7 utgravningen osteologisk undersøkt (Tarp 2010). Voksne utgjorde 68% (n=56), mens 32% var barn (n=26). Som tidligere nevnt er barnas første leveår i førmoderne samfunn forbundet med høy dødelighet. Dette betydde at 15-30% av barn døde i løpet av det første leveåret. Generelt i forhistorisk tid og middelalder er barnedødeligheten estimert til å ligge på 30% (Lewis 2011:5). Fordelingen mellom barn og voksne i gravmaterialet i Viborg samsvarer dermed med den forventede barnedødeligheten. Om en videre undersøker fordelingen i de ulike aldersgruppene av barn, fremtrer en noe uvanlig fordeling. Barn opp til 5 år utgjør kun ca. 19 %, mens barn mellom 5-10 år utgjør ca. 31% og barn mellom 10-15 år utgjør overraskende 50% av det totale antall barn fra undersøkelsen (jf. tabell 4.2). Ettersom spedbarnsdødeligheten er antatt å ha vært høyere enn dødeligheten for eldre barn, samsvarer altså ikke materialet fra Viborg med forventningene. De undersøkte gravene stammer fra det nordlige, og nordøstlige området for kirkebygget (Keyes 2007a). Dette er utkanten av kirkegården, og det er mulig gravenes plassering kan forklare denne

¹ Klynger av voksegraver er ikke et begrep som kan påføres materialet, da voksegraver enten er enkeltgraver eller fellesgraver innenfor en kirkegård.

² Barna i gravene er ikke beskrevet til å ligge i hocker-stilling, men barn er funnet plassert med begge hendene under det ene kinnet. Det er usikkert om disse barna var plassert i sideleie med beina opp under seg. Dette gjør det vanskelig å bestemme om disse barna faktisk lå plassert i hocker-stilling.

aldersfordelingen. Som nevnt tidligere er det kjent fra flere middelalderkirker at det fantes ulike områder hvor barn ble gravlagt, og at spesielt yngre barn ofte kan finnes gravlagt umiddelbart øst for koret. Det er mulig at den noe uvanlige fordelingen av de ulike aldersgruppene av barn skyldes at yngre barn gjerne ble gravlagt utenfor undersøkelsesområdet. Lignende forklaring er lansert for undersøkelsen av Mariakirkegården i Bergen. Her var ingen barn under 7 år representert i materialet som stammet fra de ytre kirkegårdsområdene (Lorvik 2009:70-71). Dette kan også være tilfellet for de yngre barna i Viborg.

Fordelingen mellom voksne og barn i København og Lund ser ut til å samsvare med den estimerte barnedødeligheten på 30%. I København, hvor det er undersøkt et område nordvest for kirkebygget, ligger barn gravlagt spredt rundt på det undersøkte området. Antall graver med barn mellom 0-6 år er 136 og utgjør nesten 50 % av barnegravene (jf. tabell 4.5). Det er mulig at det her ikke var en praksis å gravlegge yngre barn på egne utvalgte områder på kirkegården, ettersom andelen av barn under 6 år utgjør halvparten av barn i gravmaterialet. Trolig ville færre yngre barn blitt gravlagt nordvest på kirkegården om det eksisterte en praksis hvor man gravlagte yngre barn nær kirken eller rundt koret. Dette er imidlertid noe usikkert, ettersom kun deler av kirkegårdsområdet er undersøkt.

I Lund er det også en noe uvanlig aldersfordeling av barn i materialet. Barn mellom 7-10 år utgjør hele 67% av barnegravene (jf. tabell 4.7). Dette er en høy prosentandel som er vanskelig å forklare. Området rundt koret på alle kirkene her undersøkt (Arcini 1999:18) og disse områdene ser i Lund ikke ut til å være forbeholdt yngre barn. Generelt ligger yngre barn gravlagt spredt rundt på det undersøkte kirkegårdsområdet. Hele kirkegårdsområdet i Lund er imidlertid ikke utgravd, og det er mulig yngre barn er gravlagt utenfor de undersøkte områdene (jf. figur 4.6). Igjen virker dette noe usannsynlig ettersom barnedødeligheten samsvarer prosentvis med barnegraver. Hvorfor barn mellom 7-14 år er overrepresentert i materialet er noe usikkert. En mulig forklaring kan sees i sammenheng med bevaringstilstanden. Tafonomiske faktorer og tidligere utgravningspraksis kan være bakgrunnen til at relativt få yngre barn er registrert. Små barnebein kan ha blitt feiltolket til å være dyrebein og dermed blitt utelatt. Ettersom bevaringsforholdene i Lund var gode nok for bevaring av organisk materialet, som treverk, kan trolig den uvanlige fordelingen av barn i Lund skyldes tidligere arkeologisk praksis fremfor tafonomiske faktorer.

I Bro er fordelingen mellom barn og voksne noe mer komplisert. Det vil her være problematisk å arbeide med prosentfordeling, ettersom materialet som analyseres i Bro

stammer fra et lite område inne i kirkebygget. Gravmaterialet fra Bro kan studeres i to ulike kontekster. Forholdet mellom barn og voksne kan både studeres gjennom den originale funnkonteksten, men også hvor gruppen med de gjenbegravde spedbarna utgår fra antall graver. Om man tar utgangspunkt i antall individer som ble funnet under utgravningen i 2001, er 16 av 37 individer barn (jf. tabell 4.8). I denne sammensetningen inngår de 14 spedbarna som var gjenbegravd og som trolig opprinnelig var gravlagt utenfor det romanske kirkeskipet. Disse barna ble opprinnelig trolig gravlagt på utsiden av den sørlige veggen. Ser man bort fra disse 14 gjenbegravelsene, ser det ut til at voksne (n=23) i større grad enn barn (n=2), ligger gravlagt inne i kirken. Det er mulig at ulike sosiale inndelinger inne i kirken og på kirkegården kan forklare den større forekomsten av voksne sammenlignet med barn. Dette vil jeg komme tilbake til nedenfor.

5.1.1 Plassering på kirkegården

Som tidligere nevnt kan kirkegårdsområdet ha vært symbolsk inndelt, der den nordlige siden ble symbolisert med det onde og sørsiden med det gode (Sellevold 1999:98). Statusplassene på kirkegården var nærmest det hellige, altså nærmest kirkebygget, og helst i den sørlige og østlige siden av kirken. Områdene ytterst på kirkegården var ansett som lite statusfylte plasser (Nilsson 1994:39). I Viborg, København og Lund er det foretatt undersøkelser på de ytre kirkegårdsområdene. Her finnes barn og voksne i alle aldersgrupper gravlagt. At barn og voksne finnes gravlagt på de ytre kirkegårdsområdene, kan tyde på at dette er individer som kom fra familier av lavere sosiale klasser som ikke hadde mulighet til å kjøpe en god gravplass. Stian Hamre som har undersøkt gravleggingspraksis i tidlig kristen middelalder i Norge, fant gjennom sin analyse av skjelettmateriale fra fire ulike kirkegårder, indikasjoner på at det eksisterte en sosial stratifisering. Videre oppdaget han at sosiale forskjeller virket å være relatert til nærhet til kirkebygget fremfor hvilken side av kirkebygget man var gravlagt (Hamre 2011:201).

I Viborg er det områdene nordvest og nord for kirken som er utgravd. Barnegraver og voksengraver er spredt utover med økende konsentrasjon nær kirken, noe som underbygger betydningen og ønsket om å bli gravlagt innenfor dette mer statusfylte området på kirkegården. På den undersøkte kirkegården i København er dette imidlertid mindre tydelig. Her har det ikke vært mulig å påvise en økende konsentrasjon med graver mot sør og nord kirkebygget, og heller ingen reduksjon av graver mot de ytre kirkegårdsområdene. Ettersom dette gjelder både voksne og barn, tyder dette på barn hadde tilnærmet lik status som voksne.

En vurdering av plasseringen av graver i forhold til kirkebygget er noe utfordrende i Lund. Materialet utgjør 3576 individer fra fire ulike kirkebygg som dateres til mellom 990-1536. Det kan være vanskelig og svært usikkert å avgjøre hvilke graver som tilhørte hvilken kirke. Det er imidlertid registrert konsentrasjoner av barnegraver rundt koret ved to av de tidlige trekirkene (Arcini 1999:32). Etersom barn i tidlig middelalder ble gravlagt på statusfylte områder, indikerer det at barn var ansett som en egen samfunnsgruppe. De ble slik vist respekt og omsorg ved å gravlegges nær det hellige kirkebygget. I den siste perioden, 1300-1536, er det også tydelig at gravene var plassert så tett innpå den østlige kirkeveggen som mulig (Arcini 1999:45-46). Dette kan tyde på at nærheten til det hellige kirkebygget var viktig også senere. At barn kunne oppnå den samme gravpraksis som voksne i denne perioden, i.f.t gravplass nærhet til kirkebygget, indikerer ytterligere at barn var ansett som et fullverdig samfunnsmedlem, hadde en egenverdi og ble verdsatt i samfunnet.

I de to norske landskapslovene Borgatingsloven og Eidsivatingen, som gjaldt for området rundt Oslofjorden og indre deler av Østlandet, finner man bestemmelser og reguleringer av sosial stratigrafi. Forekomster av sosial oppdeling har tidligere vært påvist bl.a. i Västerhus materialet og i Lödderköpinge i Sverige. I tillegg ser kjønnsseparering ut til å ha vært fulgt i det nordiske området og som opphører i løpet av middelalderen. Selv om det finnes tilfeller av dette i Sør-Skandinavia finnes det ingen antydning til dette ved kirkegårdene som inngår i denne analysen. Her finnes både kvinner, menn og barn gravlagt i de samme kirkegårdsområdene i Trinitatis/Drotten i Viborg, St. Clemens i København og Trinitatis/Drotten i Lund. Ved Bro sognekirken er kun innsiden av kirken undersøkt, slik at dette materialet ikke kan bidra til å belyse denne problemstillingen. Nærhet til det hellige kirkebygget ser dermed ut til å ha vært viktig i middelalderen. Videre sees barn å ha fått tildelt samme plassering som voksne på kirkegården i Viborg og København. Barn i Lund og Bro fikk imidlertid en noe ulik plassering i forhold til voksne, ved at de i større grad ble gravlagt ved koret eller på egne områder. Gravmaterialet tyder således på at barn var en anerkjent og viktig samfunnsgruppe. I de tilfellene der barn fikk en mer statusfylt gravplass enn voksne tyder dette på at barn var ansett som noe annerledes enn voksne, og trolig på en positiv måte.

I Trinitatis/Drotten i Lund er det påvist flere barnegraver rundt kirkens kor sammenlignet med voksne. Et stort antall barnegraver er registrert rundt koret på de to trekirkene, sørøst og sør for steinkirken på undersøkelsesområdet. Det er også mulig at barn ble gravlagt rundt koret på steinkirken, men dette kan ikke bekreftes da disse gravene ble ødelagt ved fornyingen av steinkirkens kor (Arcini 1999:32). Koret var den helligste delen i kirken og her sto alteret og

relikviene. «La de små barn komme til meg», mener Arcini har blitt tatt bokstavelig i gravpraksis hos små barn, ettersom de små individene var plassert så nært det helligste som mulig (Arcini 1999:32). Barn under 2 år er ofte blitt anlagt umiddelbart øst for koret, både i Sør-Skandinavia og andre land slik som England, Tyskland og Sveits (Kieffer-Olsen 1993:93-94; Arcini 1999:32). Lund ser slik ut til å føye seg inn i en generell trend.

Hva betyr det å gravlegges rundt koret? De norske landskapslovene Borgatingsloven og Eidsivatingsloven inneholder bestemmelser og reguleringer om sosial stratigrafi. Som nevnt ser det ut til å ha eksistert en romlig ordning knyttet til en sosial ordning hvor det å gravlegges nærmest kirkebygget var ansett som det mest statusfylte (Green 2012:9). Døpefonten er sterkt forbundet med barn. Denne, sammen med alteret som står plassert i koret, gjør at koret er ansett som det helligste rommet i kirken (Green 2012:17). Barnegraver plassert i nærhet til koret, tyder dermed på at barna var ansett som fullverdige medlemmer i samfunnet som kunne bli tilegnet en statusfull gravplass. Barn kunne sannsynligvis ikke selv oppnå høy sosial status, og plasseringen av barnegraver er trolig forbundet med foreldrenes sosiale status og økonomi (Green 2012:22).

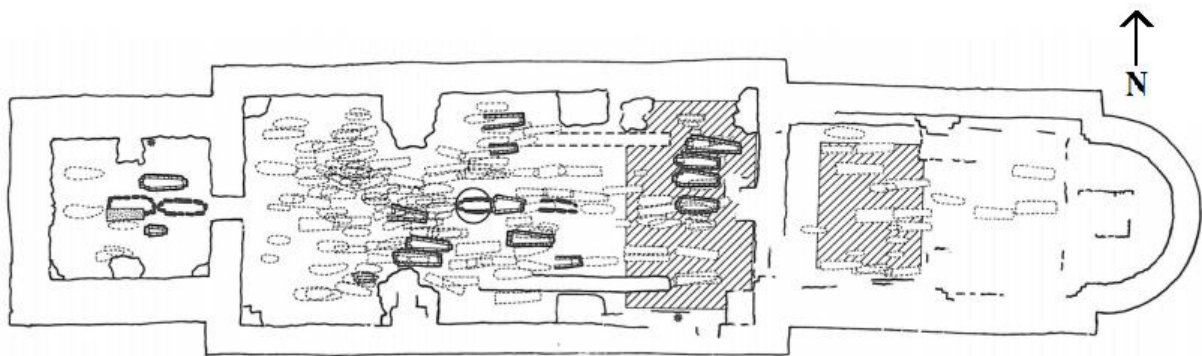
Gjennom å gravlegge barn i nærheten av kirken og de hellige handlinger, er det mulig at dette kunne hjelpe de avdøde til frelse (Sellebold 2001:200-201). Når en finner barn gravlagt i nærhet til kirken og spesielt tett inntil kirkebygget, slik som i Lund, viser dette gode ønsker og dyp omsorg for barnet. Når barn oppnår en grav på et prestigesylte område kan dette forklares med at barn var en verdsatt del av samfunnet og respektert i middelalderen (Sellebold 2001:200-201; Baxter 2005:114). Det er for øvrig mulig at gravpraksis for barn varierte gjennom middelalderen, ettersom barnegraver nær koret ikke er registrert i de senere periodene i Lund (Arcini 1999:63). Å reservere enkelte områder på kirkegården til barnegraver, f.eks. nær koret, kan muligens ha vært en gravskikk i tidlig middelalder, som etter hvert ble endret. Trolig kan det også skyldes lokale variasjoner i gravpraksis for kirkene. Det er dessverre ikke utgravd eller undersøkt på området rundt koret ved de tre andre kirkene, og det er dermed vanskelig å vurdere i hvilken grad dette også forekommer der.

5.1.2 Plassering inne i kirken

Å gravlegge individer i selve kirken var i perioden før 1200 forbeholdt biskoper, konger og stormenn. Etter 1200 endret de katolske holdningene seg i forhold til gravlegging og det var nå mulig å kjøpe seg en gravplass inne i kirken (Kieffer-Olsen 1993:93-94), som ble regnet som statusplasser. Å bli gravlagt inne i kirken var dermed forbeholdt de øverste

samfunnslagene. Innenfor undersøkelsesområdet er det bare i Lund og Bro at det er undersøkt inne i kirken. Det er en stor forskjell på omfanget av undersøkelsene, hvor materialet i Lund er godt undersøkt over lang tid og på store deler av kirkegårdsområdet, mens det i Bro bare er foretatt en begrenset undersøkelse inne i selve kirken. Barnegraver finnes inne i kirken både i Lund og Bro, men deres plassering og antall varierer.

I Lund er det registrert 60 barnegraver inne i kirken og over 60% av barna var gravlagt i den nordlige delen. Overvekt med graver i nord gjelder imidlertid ikke kun barnegraver, men også voksengraver med en slik fordeling både i våpenhuset, skipet og koret (figur 6.1). Barn og voksne har ikke blitt behandlet nevneverdig forskjellig i Lund. Hvorfor den nordlige delen og kirkeskipet inneholder flest graver er usikkert, men årsaken kan være av praktiske grunner, slik som tilgjengelighet og indre konstruksjoner. Uansett hvor i kirkebygget gravene var plassert, er individene her likevel gravlagt i det helligste på kirkegården og individene her er trolig av høy sosial status.

Figur 6.1. Tegning over gravene i selve steinkirken i Lund (kilde: Cinthio 2002:152).

I Bro er det påvist minst 16 barn gravlagt under kirkegulvet i skipet, inklusive de 14 gjenbegravde spedbarna. Konsentrasjonen av barnegraver står her i motsetning til Lund, i den sørlige delen av skipet. De 14 gjenbegravde spedbarna har trolig opprinnelig vært plassert utenfor kirkebygget langs den sørlige veggen, noe som var en statusfylt plass. Ved utvidelsen av kirkeskipet, rundt 1300, ble de innlemmet i det nye og større skipet. Spedbarna kom dermed nærmere det hellige og fikk muligens en mer statusfylt gravplass enn de opprinnelig hadde hatt. De døde spedbarna ble slik vist både respekt og omsorg i gjenbegravelsen, trolig av mennesker som ikke hadde noe tilknytning til dem. Der er usikkert når de 14 spedbarna originalt ble gravlagt, men både den gang og rundt 1300 fikk disse barna en prestigefylt gravplass både nær og inne i det hellige kirkebygget. Gjennom disse handlingene ved

gravlegging av barn, fremkommer det at folk hadde et nært og kjært forhold til barn. De 14 spedbarna ble vist omsorg og respekt gjennom gravlegging over tid.

Ingen voksne er gjenbegravd i Bro. Ettersom de gjenbegravde spedbarna trolig opprinnelig lå gravlagt umiddelbart sør for kirkebygget, er det mulig at dette området var forbeholdt yngre barn. Om området sør for kirken var forbeholdt både barn og voksne, ville en kunne forvente å finne både voksne og barn gjenbegravd. At barn var gravlagt på egne statusfylte områder tyder således på at barn var ansett som en viktig gruppe i samfunnet. Barn var av så stor betydning i middelaldersamfunnet at det var viktig for folk å gi dem en respektfull begravelse. Dette tyder på at barn var noe mer enn voksne i miniatyrform og at barn i seg selv var verdifulle.

5.1.3 Klyngegraver

En av de mest fremtredende forskjellene mellom barn og voksne i gravmaterialet i Lund er forekomsten av barnegraver som er beskrevet til å være «grupper» eller «klynger» med 3-6 barnegraver. Dette er påvist i den tidligste fasen ca. 990-1100. Disse «gruppene» er ikke fellesgraver, men graver som i øyenfallende ligger i nær relasjon til hverandre. Det finnes dessverre ingen oversikt utarbeidet om nøyaktig antall grupper eller deres nøyaktig plassering, men de er alle registrert på de ytre kirkegårdsområdene (Arcini 1999). Slike «grupper» eller «klynger» kan kanskje sammenlignes med dagens minnelunder (Russ 2007). Minnelunder er i dag ansett for å være arealbesparende og et minnested uten forpliktelser i forhold til stell og ansvar til enkeltpersoner. Det er mulig at kirken «reserverte» mindre områder på kirkegården hvor barn kunne gravlegges i et forsøk på å være arealbesparende, ettersom små kroppar tar liten plass. Dette forklarer imidlertid ikke hvorfor det bare finnes slike klynger i den tidligste perioden og kun på de ytre kirkegårdsområdene. En annen forklaring på klyngene med barnegraver kan ha bakgrunn i økonomiske forhold. Det er mulig at det å anlegge barnegraver i nær relasjon til hverandre var billigere for familier av lavere sosial status, ettersom mindre kirkegårdsareal ble benyttet. Denne tolkningen styrkes også gjennom klyngegravens plassering på de ytre kirkegårdsområdene. Disse områdene var forbeholdt mennesker av lavere sosial status og dårligere økonomi. Gjennom å gravlegge barn i nær relasjon til hverandre, er det mulig at familier med lav økonomi fikk mulighet til å gi barna en verdig gravplass. Ettersom slike klynger med barnegraver kun forekommer i tidlig middelalder og kun ved Lund, tyder dette på at dette var en lokal og kortvarig gravpraksis.

En annen mulighet kan være at foreldre med barn som døde innenfor en kort tidsperiode, og som var av en lavere sosial klasse, valgte å gå sammen for å gravlegge deres barn innenfor et lite område. Det er mulig dette kunne bli et samlingssted på kirkegården for foreldre, lik en minnelund. Forekomster av barnegraver i klynger, bl.a. i Västerhus i Sverige, har blitt tolket som massegraver etter epidemier (Iregren & Redin 2000:267). Klyngene med 3-6 barn i Lund, som ligger plassert i nær relasjon til hverandre, kan kanskje skyldes dødsfall innenfor en kort tidsperiode hos disse barna. Lund var en stor og sentral by i middelalderen. Sannsynligheten for epidemiutbrudd var trolig stor og rammet de svakere stilte samfunnsgruppene med et dårlig immunforsvar, slik som barn og eldre. Klyngene med graver i Lund ligger imidlertid ikke tett nok til å defineres som fellesgraver. De andre undersøkte kirkegårdene i oppgaven har ikke klyngegraver, noe som kan tyde på en ulik praksis i Lund sammenlignet med de andre kirkegårdene. Samtidig er det begrensede områder av kirkegårdene som er undersøkt og tilsvarende praksis kan derfor ikke helt utelukkes ved de andre kirkene. Grupperinger eller klynger av barnegraver på kirkegården er også påvist flere andre steder. Kieffer-Olsen trekker frem at bl.a. Hørning og Øm Kloster på Jylland, Lödderköpinge i Skåne, samt St. Nicolaj og Rathausmarkt i Slesvig har slike forekomster med barnegraver (Kieffer-Olsen 1993:92). Innenfor undersøkelsesområdene er dette fenomenet imidlertid så langt bare registrert i Lund (Cinthio 2002:175).

5.1.4 Fellesgraver

Å gravlegge flere individ i samme grav var en gravpraksis som har vært utbredt i Skandinavia. I Norge finnes det enkelte registrerte tilfeller av fellesgraver bl.a. ved Mariakirken i Bergen, Domkirken i Hamar og Peterskirken i Tønsberg (Holck 1989; Sellevold 2001, Lorvik 2009; Hamre 2011). Undersøkelsen tyder likevel at folk flest imidlertid ble gravlagt alene. Tilfeller hvor voksne gravlegges med barn er imidlertid mer vanlig, og forekommer ved tre av de fire kirkene, St. Clemens i København, Trinitatis/Drotten i Lund og Bro sognekirke.

I København finnes det et stort antall fellesgraver hvor både to og tre individer inngår i samme grav. Det er bemerket at i 92% av dobbeltgravene inngår minst ett barn, og ofte er situasjonen at ett eldre og ett yngre barn er gravlagt sammen. Dette forekom gjennom hele middelalderen (Jensen & Dahlström 2009:55, 58). I København er det i tillegg registrert flere tilfeller hvor barnet er plassert tett opp mot halsen eller skulderen til det eldre individet (Jensen & Dahlström 2009:49). Disse fellesgravene er ikke nødvendigvis familiegraver, men kan ha hatt andre funksjoner. Det er mulig at dette ble gjort av praktiske hensyn, hvor man på denne måten slapp å betale for en egen grav. Plasseringen tett på skulder og brystet til de

voksne kan imidlertid gi inntrykk av at den voksne skulle beskytte og trøste barnet. I Viborg finnes det ingen forekomster av fellesgraver, men barn ser likevel ut til å være begravd i relasjon til voksne. Dette trenger imidlertid ikke ha hatt en spesiell rituell eller symbolsk betydning. Barnegravene kan ha blitt anlagt ut i fra de eldre gravene, for å unngå forstyrrelse av dem. Det er også mulig at man her kan tyde familierelasjoner. Kanskje ble barn gravlagt i nærheten til andre familiemedlemmer som hadde dødd på et tidligere tidspunkt. For å kunne bekrefte denne påstanden, er det nødvendig å utføre DNA-analyser av skjelettene i disse gravene. Sannsynligheten for at det var plass til å anlegge en barnegrav i ettertid på kirkegården, ved siden av bestemte familiemedlem, er derimot vanskelig å antyde. Gravpraksisen med å gravlegge flere individ i fellesgraver var ikke en gravpraksis i Viborg. Likevel tydes en lokal gravpraksis her, ved at en her finner graver med barn og voksne i nær relasjon til hverandre.

Yngre barn skulle ikke være uten beskyttelse og var avhengig av sine foreldre fra fødsel og frem til 2 års alderen (Cunningham 1996:54-58). Det er mulig at barn fikk dette behovet «oppfylt» i en fellesgrav. Folkelivsgranskeren og professor i folkevitenenskap Olav Bø studerte i lengre tid praksiser med deponering av udøpte barn og fostre i førmodernere tid. Han trekker frem at det var en utbredd folketro at de døde ble lykkelige når de fikk en liten med seg i graven (Bø 1960:126). Kanskje var det dermed hensynet til den voksne som lå til grunn for fellesgravene. Trøsten i en fellesgrav var ment for de voksne, og ikke nødvendigvis for barna. Trolig kan handlingen å legge flere individer i en grav være sammensatt av flere ideer. Det er også mulig at barn ble lagt oppi graver hos eldre individer for å spare gravferdskostnader. Dette forklarer imidlertid ikke hvorfor fellesgraver ofte inneholder barn og hvorfor to voksne sjeldent er gravlagt sammen. Om bakgrunnen for fellesgraver skulle være av økonomiske forhold for å bespare gravferdskostnader, ville man trolig hatt et langt større antall fellesgraver med voksne. Det fremkommer en overvekt av barn i fellesgraver og yngre barn er ofte tilstedeværende i fellesgraver. Dette tyder på at yngre barn ble behandlet noe annerledes enn eldre barn og voksne, og denne praksisen kan tolkes som at de yngre barna enten fikk eller skulle gi selskap, trøst og beskyttelse.

5.1.5 Gravenes innhold og utforming

Hvorvidt en ble gravlagt i en kiste, om en fikk med seg gravgaver og hvilken stilling individet var plassert i, kan gi ytterligere informasjon om gravpraksis. Dette kan igjen gi grunnlag for å vurdere statusen til de gravlagte, samt holdninger og syn knyttet til barn i middelaldersamfunnet.

Selv om kistebruk i middelalderen ikke var påbudt av kirken, finnes det likevel individer gravlagt i kister. Gjennom middelalderen er det registrert ulike former for kister både i tre og stein (Kieffer-Olsen 1993:140; Arcini 1999:22). Bruk av kister forekommer på alle kirkegårdene i denne undersøkelsen. Materialet benyttet i kister har imidlertid variert. På enkelte kirkegårder, slik som i Viborg og København der bevaringsforholdene for treverk ikke har vært særlig gode, er det i hovedsak registrert kister og gravkonstruksjoner i stein. Det er likevel funnet spor etter kister i form av nedgravninger med store skarpe hjørner i enkelte graver, men der selve kisten ikke er bevart. Dette forekommer blant annet i Viborg. Både i København og Viborg finnes det i tillegg registrert kistespiker i enkelte graver, men uten bevart treverk fra selve kisten. I Lund og Bro hvor bevaringsforholdene for treverk har vært gode, finnes det derimot kister i både tre og stein. Dette indikerer at kistebruk har vært en gravskikk som har vært utbredt i Sør-Skandinavia gjennom middelalderen.

Ettersom kistebruk ikke var nødvendig eller påbudt, må det ligge andre tanker og ønsker bak. Kieffer-Olsen påpeker at bruk av steinkister ser ut til å være begrenset til gotisk tid, hvor denne formen for gravkonstruksjon opphører i begynnelsen av 1300-tallet. Videre ser bruken av trekister ut til å dominere i den eldste perioden og frem til 1300 (Kieffer-Olsen 1993:125, 151). Dette kan ha sammenheng med den endrede dødsoppfattelsen rundt 1200, da man ikke lenger mente at de døde lå i graven i påvente av dommedag, men derimot fikk sin personlige dom øyeblikkelig når døden inntraff (Kieffer-Olsen 2000:116). Kanskje ble gravene konstruert mindre omhyggelig ettersom man trodde at de dodes sjeler ikke lengre lå i graven. Gravene var nå redusert til et deponeringssted for kroppen. I Lund kan man tydelig bemerke at steingraver nærmest opphører og bruken av trekister reduseres betydelig, både hos barn og voksne i perioden etter 1200 (Cinthio 2002). Dette kan trolig settes i sammenheng med endrede oppfattelser rundt døden. Bruken av kister i gravene varierte i tid, og hadde sannsynligvis sammenheng med kirkens lære.

Samtidig viser det undersøkte materialet at det bare er noen få kistegraver, og altså bare et fåtall som ble gravlagt i kister. Det krever både tid og ressurser å konstruere en gravkiste, så hvem var det som fikk slike forseggjorte graver? Gjennom å studere den romlige distribusjonen av kistegraver på kirkegården, kan det være mulig å tyde en sammenheng. Kistegraver, og spesielt kister i stein, ser i hovedsak ut til å forbeholde seg områdene nærmest kirken i Viborg og Lund (Arcini 1999; Pedersen 1999; Cinthio 2002; Keyes 2007a). Disse områdene er antatt til å være forbeholdt det høyere sosiale sjikt. Dette indikerer at kistegraver har en sammenheng med økonomi og status til den gravlagte. I København finnes det likevel

kistespike og dermed indikasjon på trekister på de ytre kirkegårdsområdene nord for kirken. Dette er et område tradisjonelt forbundet med lavere sosial status og materialet kan dermed tyde på at mennesker fra ulike sosiale sjikt fikk kistegraver. Bruken av trekister trenger dermed ikke nødvendigvis alltid å ha vært knyttet til sosial status, men kanskje heller til tradisjon og tro rundt døden. Trolig er det også et tegn på at man ønsket en best mulig grav for sine døde.

I København og Lund er det flere barn enn voksne som fikk en kistebegravelse (Kieffer-Olsen 1993:158; Jensen & Dahlström 2009: bilag 15). Forklaringen kan være økonomisk, at det var billigere å få laget en barnekiste enn en kiste for en voksen. Det finnes også andre forklaringer. Kanskje var det å gi den døde en kistegrav tegn på omsorg og respekt. Og kanskje ønsket de etterlatte med dette å vise barna omsorg inn i døden, og at barna skulle få en best mulig grav. Materialet i Bro er imidlertid noe vanskeligere å tolke. Undersøkelsen tyder på at 16% flere voksne enn barn fikk kistegraver (Widerström 2001a; Widerström 2001b; Widerström 2001c; Widerström 2001d:). Om en ser bort fra de 14 spedbarna som er gjenbegravet i kirken i Bro, har så å si alle de undersøkte barnegravene kister. Dette indikerer at også her var det flere barn enn voksne som ble gravlagt i kister. Materialet tyder dermed på at barn var viktige og betydningsfulle i middelalderen. De hadde en egenverdi, og ble vist omsorg og respekt også i døden, kanskje i enda større grad enn voksne.

I hovedsak skulle det ikke nedlegges gravgaver i middelalderen, men dette har likevel forekommet (Sellevoid 1997:22; Sellevoid 1999:112). Gjenstandsfunn er tilstedeværende i materialet fra alle kirkegårdene, utenom i Bro sognekirke. Gjenstandene består som regel av smykker, ringer, mynter, steiner eller objekter med religiøs betydning, slik som rosenkranser. Det er i hovedsak personlige eiendeler og/eller klestilbehør som finnes i gravene, trolig pga. at slike objekt kanskje ikke ble fjernet før gravlegging og dermed havnet i graven. Gravgaver av religiøs betydning, slik som rosenkranser har trolig blitt lagt ned med tanke på å hjelpe den avdøde til å oppnå frelse.

Det finnes ingen vesentlige forskjeller på forekomsten av eller type gjenstander i gravene hos barn og voksne. Et interessant funn i enkelte graver i København, er konsentrasjoner av makrofossiler. Totalt fem graver, en barnegrav og fire voksengraver, er funnet med spor av det som trolig er blomster både rundt hode og oppå kroppen (Jensen og Dahlström 2009:35; bilag 15). Dette ser imidlertid ikke ut til å ha vært en vanlig gravpraksis i København. Spor av makrofossiler i form av nedlagte blomster er ikke registrert på de tre andre kirkegårdene. Dette kan skyldes bevaringsforhold på kirkegårdene, men også tidligere utgravningsmetodikk,

hvor slike spor ble oversett eller ignorert. Det er også mulig at det å legge ned blomster i graven i København kan ha vært en lokal tradisjon, som kan tolkes som en måte å vise omsorg.

Forekomsten av gjenstander i graven ser ikke ut til å være begrenset til enkelte tidsperioder i middelalderen. Gjenstandsfunn er påvist i Viborg, København og Lund gjennom hele den undersøkte perioden, i Viborg fra 1100/1300 til 1536, i København fra 1050 til 1536 og i Lund fra 990 til 1536. Etersom gjenstandsfunn ikke er forbeholdt tidlig middelalder, ligger det ingen grunn for å tolke forekomsten av gjenstander i graven som spor etter eldre tradisjoner fra hedendommen. Gjenstandsfunn i graven er kan oftest tolkes som personlige eiendeler, men gravgaver i form av blomster og bevisst plasserte steiner forekommer. Det er ikke mulig å tyde bestemte aldersgrupper av barn som oftest fikk gravgaver, men steiner plassert på bestemte deler av kroppen, slik som under haken, i hånden og på knærne, er registrert bl.a. i København. Det er kun et fåtall av gravene som har gravgaver og gjenstandsfunn i gravene forekommer. Dette tyder på at det ikke har vært en vanlig praksis å gjerne disse gjenstandene før gravlegging ved noen av sognekirkene i middelalderen.

5.1.6 Hocker-stilling

Et spesielt trekk som så langt bare er registrert i barnegraver er hocker-stillingen. Opprinnelig er dette en hedensk gravskikk hvor man plasserer et individ i sideleie med beina trukket opp under seg, liksom en sovende person (Jensen & Dahlström 2009:48). Det er registrert ni tilfeller av barn i denne posisjonen i Lund. I tillegg finnes det noen tilfeller i København hvor barn har begge hendene under det ene kinnet i en «sovende» posisjon (Kieffer-Olsen 1993:156; Jensen & Dahlström 2009:48). Kanskje ble barna plassert i denne stillingen for å legge dem «til å sove» i graven. Barn er forbundet med umodenhet og uskyld (Jensen & Dahlström 2009:48), spesielt frem til 7 års alderen (Cunningham 1996:54-58). En slik posisjon kan bidra til å fremme disse trekkene ved barnet. I de tilfellene hvor man finner barn i hocker-stilling er gravens datering av betydning. Alle barna som er registrert med hocker-stilling i Lund er datert til den tidligste perioden av kirkegården (990-1100). Siden dette fenomenet daterer seg til tidlig middelalder, er det mulig at dette er et trekk som henger igjen fra hedensk gravskikk.

Gravene i København, hvor barn er gravlagt i en posisjon som ligner hocker-stilling, har en noe bredere dateringsramme. Gravene hvor dette forekommer, dateres til perioden 1050-1550. Dette gjør det vanskeligere å bedømme om det her er snakk om et hedensk trekk i den kristne

gravskikken. Selv om gravene dateres til en periode over 500 år, er det likevel under 1% av barna i København som ligger i en hocker-lignende stilling. Hvorvidt disse gravene daterer seg i begynnelsen av denne perioden er uvisst. Om dette er tilfelle kan det tyde på at en også her har spor etter hedensk gravskikk. Motivet for å plassere et barn i en slik posisjon i graven kan også være et ønske om å uskyldiggjøre barnet og legge «det til å sove» i graven. Ettersom det er svært få barn, både i Lund og København som ligger i en slik stilling, tyder dette på at gravskikken ikke har vært spesielt utbredt. I Lund var det ikke mulig å tyde hvilke aldersgrupper av barn som ble gravlagt i hocker-stilling. I København derimot var det mulig å antyde alder på to av barna. Her er barna aldersbestemt til mellom 0-6 år og 6-12 år. Dermed er det ikke mulig å tyde en overvekt av en bestemt aldersgruppe av barn som i oftest ble plassert sovende i graven.

Det som er spesielt interessant med hocker-stilling er at denne kun er påvist i barnegraver. Det reiser spørsmålet om hvorfor ikke voksne blir plassert slik. Alle kristne graver skulle, som tidligere nevnt, være orientert vest-øst og den døde skulle ligge i ryggleie med hodet i vestenden. På denne måten kunne de døde sitte seg opp i graven på dommedag og se Kristus i øst. Det kristne individets plassering i graven på kirkegården, synes å ha gjeldt fra kristendommens begynnelse. Dette var likevel en praksis og ikke en regel, ettersom det ikke står nedskrevet i noe lovverk (Sellevold 1999:97). Det er mulig at enkelte etterlatte av barn har hatt et sterkt ønske om å plassere sine barn sovende i graven, og dermed ha fått gjennomslag for dette, ettersom individets plassering ikke var lovgitt i middelalderen. Det er mulig at motivet med å plassere individ i hocker-stilling kan ha vært å uskyldiggjøre individet, og at det dermed ikke ble ansett som en naturlig stilling å plassere voksne i. Dette er dermed et klart eksempel på at barn i enkelte tilfeller fikk en særbehandling i begravelleskonteksten. Det tyder igjen på at tanker og holdninger til barn var noe forskjellig i forhold til voksne. Barn hadde en egenverdi og de var noe mer enn voksne i miniatyrform.

5.2 Hvilken sosial status hadde barn i sør-skandinavisk middelalder?

Er det så mulig å vurdere barns sosiale status ut fra gravpraksis? Sosiale forskjeller kan ha blitt nedtonet eller fremhevet i sammenheng med individets begravelse, og gjenspeiler dermed ikke direkte de dødes liv (Andrén 2000:7). Hvor man ble gravlagt er ikke bare avhengig av sosiale, økonomiske, religiøse og juridiske forhold, men varierer også i tid og rom. Gravene og gravpraksisen vil dermed ikke gjenspeile sosial realitet, men heller markere et ideal for den samtiden gravene ble anlagt og dermed også kompleksiteten hos de levende (Andrén 2000:7;

Brendalsmo 2000:39). Gravmaterialet fra de undersøkte kirkegårdene gir imidlertid enkelte indikasjoner på barns sosiale status i middelalderen.

Barn ble ansett som et fullverdig medlem i samfunnet, noe både litterære samtidskilder og gravmaterialet tyder på. Barn ble begravet på lik linje med voksne, så lenge de var innlemmet i den kristne tro. Både barn og voksne ble gravlagt med kister både i stein og tre, og begge fikk tidvis også med seg gaver i graven. Dette tyder på at barn hadde en egenverdi. Funn av barnegraver anlagt på områder som var ansett som statusplasser tyder på at de ble behandlet med respekt og verdighet. Barn finnes også gravlagt i sovende posisjoner som fremhever dem som uskyldige og umodne. Ettersom det så langt ikke er påvist voksne gravlagt i en slik stilling i middelalderen, tyder dette på at barn i enkelte tilfeller fikk en særskilt behandling i gravleggingen. Dette tyder igjen på at de dermed ble anerkjent og ansett som en egen samfunnsgruppe, som noe annet enn voksne.

Osteologen Iregren som tar for seg skjelettmateriale fra flere ulike kirkegårder i Sverige, kommer også frem til at barn ble viet omsorg, at de ble elsket og tatt vare på. Hun studerte barn og voksnes diett og sykdomstegn i skjelettet, i tillegg til barns plassering på kirkegården i forhold til voksne (Iregren 2000). Hennes undersøkelse viste av mange av barneskjelettene viste spor etter langvarig sykdom. Dette indikerer at barna det gjelder har blitt pleiet og tatt vare på lenge nok til at sykdommen satt spor i skjelettet. Videre viste hennes studie at familier ikke nølte med å bruke penger på graver til sine barn (Iregren 2000:63-64). Dette kan også gjenspeiles i materialet fra Lund og Bro hvor barnegraver er funnet nær kirkebygget, så vel som inne i kirken. At barn var et fullverdig medlem i samfunnet kommer også til uttrykk gjennom annet arkeologisk materiale. Sigrid Mygland har studert både leker og skosåler fra middelalderbryggen i Bergen. Gjennom det store og varierende spekteret av leker, kom hun frem til at barndom må ha vært ansett som en egen periode av livet hvor lek og læring sto sentralt (Mygland 2007). Videre var det interessant at skosåler var utformet likt både hos voksne og barn. Dette mente hun indikerer at barn var likeverdige voksne (Mygland 2007). Da det i tillegg kommer frem at også de yngste barna fikk sko, viser dette til at barn ble vist omsorg og hensyn. Dette underbygger ytterligere mine påstander om at barn var respekterte samfunnsmedlemmer som ble vist omsorg og hensyn. Gravpraksis varierer i tid og rom, men tendensen i det undersøkte materialet i oppgaven er relativt klar. Gravene tyder på at barn hadde en egenverdi, og at de i flere tilfeller fikk en bedre og mer omsorgsfull begravelse enn et gjennomsnittlig voksent individ. De ble viet omsorg og tatt vare på mens de levde, og de ble vist omsorg og tatt vare på når de døde.

Kapittel 6 Konklusjon

Målet med denne oppgaven har vært å belyse barns sosiale status ut fra gravkontekst. Jeg har benyttet meg av et tverrfaglig perspektiv der arkeologi, historie og humanosteologi har stått sentralt, i et forsøk på å få et bedre og bredere tolkningsgrunnlag. Sentrale spørsmål i oppgaven har vært om det er mulig å tyde barns sosiale status gjennom gravkontekst. Ble barn og voksne behandlet likt eller ulikt ved gravlegging og var barn anerkjent som en samfunnsgruppe? Undersøkellesområdene som ble benyttet for å belyse disse spørsmålene var Trinitatis/Drotten i Viborg, St. Clemens i København, Trinitatis/Drotten i Lund og Bro sognekirke på Gotland.

Jeg har tatt for meg skriftlige samtidskilder, i form av landskapslover og andre lover knyttet til gravlegging, i et forsøk på å skildre barn og samfunnets syn på barn gjennom gravkontekst. Dette viste seg å være vanskelig, ettersom det verken i de danske landskapslovene, Gotaloven eller i den kanoniske rett, finnes bestemmelser og reguleringer om gravlegging i middelalderen. Ettersom det er få samtidskilder som kan belyse begravellespraksisen, er forholdet mellom kirke og folk antatt til å ha vært regulert av anerkjente normer. Ved en komparativ analyse av kirkegårdsmaterialene kommer det frem at det i stor grad fantes en standardisert gravpraksis med mindre lokale variasjoner i Sør-Skandinavisk middelalder. Sosial stratigrafi, i forhold til nærhet til det hellige kirkebygget, kan også sees å ha vært viktigere enn hvilken side av kirkebygget man ble gravlagt. Segregering fremkommer ikke som en utbredt gravpraksis i Sør-Skandinavia. Verken i Viborg, København eller Lund finner man antydninger til segregering på kirkegården.

Barnegraver fremkommer på alle de fire undersøkte kirkegårdene i denne oppgaven og for å kunne vurdere synet på barn, tok jeg først for meg hvor skillet mellom barn og voksne gikk i sør-skandinavisk middelalder. Selv om de ulike landskapslovene i Sør-Skandinavia til tider benyttet seg av ulike myndighetsaldre gjennom middelalderen, fremkommer myndighetsalderen, både i danske, norske og svenske landskapslover, til å være satt til ca. 15 år. Gjennomgangen av gravmaterialet fra kirkegårdene tyder på at barn i stor grad fikk samme gravlegging som voksne. Der det er forskjeller ser barn ut til å ha fått en mer omsorgsfull begravelse enn de voksne. Selv om likheten mellom barne- og voksengraver er stor, finnes det særegne trekk som bare er påvist i barnegraver. Dette er begravelse i klynger eller grupper. Barn er i noen tilfeller lagt i fellesgraver med voksne, og enkelte ganger er de gravlagt på egne områder på kirkegården, slik som rundt koret. Hocker-stilling og sovende posisjoner i

graven er forbeholdt barn. Dette tyder på at barn var ansett noe annerledes enn voksne, og dermed at barn ikke var voksne i miniatyrform. Individuer som dør i ung alder var forbundet med stor sorg. Gravmaterialet tyder således på at barn var en anerkjent og viktig samfunnsgruppe. Når barn døde fikk de en omsorgsfull begravelse og i enkelte tilfeller kanskje en mer forseggjort grav enn voksne.

Tre av de fire undersøkte kirkegårdene tyder på at aldersbaserte kategorier var reelle i sør-skandinavisk middelalder. Det kommer tydelig frem at yngre barn, mellom 0-2 år, ble behandlet noe annerledes enn eldre barn. Dette samsvarer med de skriftlige samtidskildene, der det blir poengtert at de minste barna var totalt avhengig en voksen og ble ansett som uskyldige og umodne. Barn fra de øvrige alderskategoriene er noe vanskelig å skille ut i gravmaterialet. Barn som nærmer seg den fastsatte myndighetsalderen kan ikke sees gravlagt annerledes enn voksne i forhold til gravens utforming, innhold eller plassering. I gravskikken ser det dermed ut til at større barn ble behandlet som voksne.

Målet med denne oppgaven var å belyse barns sosiale status i sør-skandinavisk middelalder. Gjennom å studere gravmaterialet ved fire ulike kirkegårder, fremkommer det at barn kunne oppnå den samme gravpraksisen som voksne på kirkegården. Dette indikerer at barn ble ansett som et fullverdig samfunnsmedlem. Barn oppnådde i stor grad samme behandling som voksne i gravmaterialet i form av gravens utforming, innhold og plassering. Dette tyder på at barn hadde en egenverdi, ble vist respekt og var i tillegg verdsatt i samfunnet. Det at mange foreldre eller familier ser ut til å ha brukt penger på sine døde barn, viser at de hadde gode ønsker og dyp omsorg for barnet.

Litteraturliste

- Andrén, A., 2000, 'Ad sanctos: de dödas plats under medeltiden', I: Ahlström, T. & Koch, H. D. (red.), 2000, *Middelalderens kirkegårde. Arkæologi og antropologi- insigt og udsyn*, 7-26, Hikuin, Højbjerg.
- Andrén, A., 2011, *Det medeltida Gotland: en arkeologisk guidebok*, Historiska media, Lund.
- Arcini, C., 1999, *Health and disease in early Lund*, Wallin & Dalholm Boktryckeri AB, Lund.
- Ariès, P., 1962, *Centuries of childhood: A social history of family life*, Vintage Books, New York.
- Bacvarov, K., (red.), 2008, *Babies reborn: infant/child burials in pre and protohistory*, Archaeopress, Oxford.
- Baxter, J. E., 2005, *The archaeology of childhood: Children, gender, and material culture*, AltaMira Press, Oxford.
- Baxter, J. E., (red.), 2006, *Children in Action: perspectives on the archaeology of childhood*, University of California Press, Berkeley.
- Bisgaard, L., 2000, 'Begravelser i gilderegi i middelalderen', I: Ahlström, T. & Koch, H. D. (red.), 2000, *Middelalderens kirkegårde. Arkæologi og antropologi- insigt og udsyn*, 67-76, Hikuin, Højbjerg.
- Brendalsmo, A. J., 2000, 'De dødes landskap', I: Ahlström, T. & Koch, H. D. (red.), 2000, *Middelalderens kirkegårde. Arkæologi og antropologi- insigt og udsyn*, 27-42, Hikuin, Højbjerg.
- Bø, O., 1960, 'Øskjer i kyrkemuren', I: Berg, A., Bø, O., Solheim, S. & Stigum, H. (red.), 1960, *Norveg – Folkelivsgranskning 7*, 99-148, Universitetsforlaget, Oslo.
- Carelli, P., 2001, *En kapitalistisk anda: kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*, Almqvist & Wiksell International, Stockholm.
- Cinthio, H., 1988, 'En kyrkogård från 1000-talet i Lödderköpinge' I: Iregren, I., Jennbert, K. & Larsson, I., (red.), 1988, *Gravskick och gravdata*, 121-126, University of Lund: Institute of Archaeology, Lund.

- Cinthio, H. & Boldsen, J., 1984, 'The Lödderköpinge Inverstigation IV: Patterns of Distribution in the Early Medieval Cemetary at Lödderköpinge', I: Lunds universitet Historiska museet & Lunds universitet Arkeologiska institusjonen, 1984, *Meddelanden från Lund universitets historiska museum 1983-83*, 116-127, Gleerup, Lund.
- Cinthio, M., 1996, *Kyrkona kring Kattesund. Rekonstruksjonsforsök*, Kulturen, Lund.
- Cinthio, M., 2002., *De första stadsborna. Medeltida gravar och människor i Lund*, Brutus Östlings bokförlag Symposion, Stockholm.
- Craig-Atkins, E., 2002, 'Eavesdropping on Short Lives: Eaves-drip burial and the differential treatment of children one year of age and under in early Christian cemeteries', I: Hadley, D. M. & Hemer, K. A., (red.), 2014, *Medieval Childhood: Archaeological Approaches*, 95-113, Oxbow Books, Oxford.
- Crawford, S. & Shepherd, G., (red.), 2007, *Children, Childhood and Society*, Archaeopress, Oxford.
- Cunningham, H., 1996, *Barn og barndom: fra middelalder til moderne tid*, Ad Notam Gyldendal, Oslo.
- Dommasnes, L. H. & Wrigglesworth, M., 2008, *Children, Identity and the Past*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle.
- Fahre, L., 1998, *Livet leker! – en studie av lek materialet fra folkebibliotekstomten i Trondheim som er datert til perioden 970-1500*, Masteroppgave, Universitetet i Oslo.
- Fossheim, H., 2012, 'Introductory remarks', I: Fossheim, H., (red.), 2012, *More than just bones. Ethics and research on human remains*, 7-10, Rolf Ottersen AS, Oslo.
- Gejvall, N-G., 1960, *Westerhus. Medieval Population and Church in the Light of Skeletal Remains*, Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, Lund.
- Gajvall, N-G., 1968, 'Early medieval Church at Westerhus in the Light of C14 collagen Datings', I: Mårtensson, A. W., (red.), 1968, *Res Mediaevalis Archaeologica Lundensia III*, 136-140, Lund.
- Gallén, J., 1963, 'Kanonisk ålder', I: Brøndsted, J., Hjejle, B., Skautrup, P. & Steensberg, A., (red.), 1963, *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder: fra vikingtid til reformasjonstid*, Bd. VIII, 226-229, Rosenkilde og Bagger, København.

- Gläser, M., (red.), 2012, *Kindheit und Jugend, Ausbildung und Freizeit*, Verlag Schmidt-Römhild, Lübeck.
- Goodman, A. & Armelagos, G. J., 1989, 'Infant and childhood morbidity and mortality risks in archaeological populations', *World Archaeology* 21 (2), Routledge, London.
- Green, J., 2012, *Rumslighet, funktion och symbolik. Medeltida skandinavisk gravskick med fokus på barn i kyrkor*, Masteroppgave, Lund Universitet.
- Gustafsson, E., 2004, 'Benen i Bro kyrka: en studie av ett omblandat medeltida skjelettmateriale', CD-uppsats i arkeosteologi ved Högskolan på Gotland, Gotland.
- Hadley, D. M. & Hemer, K. A., (red.), 2014, *Medieval Childhood: Archaeological Approaches*, Oxbow Books, Oxford.
- Hadley, D. M & Hemer, K. A., 2014, 'Introduction: Archaeological approaches to medieval childhood, ca. 500-1500', I: Hadley, D. M. & Hemer, K. A., (red.), 2014, *Medieval Childhood: Archaeological Approaches*, 1-2, Oxbow Books, Oxford.
- Halvorsen, P. B., 2009, 'Kanonisk Rett', I: *Store norske leksikon*, sett 22.juni 2016, fra https://snl.no/kanonisk_rett.
- Hamre, S., 2011, *Burial practices in early Christian Norway. An osteoarchaeological study into differences and similarities between four burial assemblages*, PhD, University of Bergen.
- Hanawalt, B. A., 2009, *Growing Up in Medieval London. The Experience of Childhood in History*, Oxford University Press, Oxford.
- Heywood, C., 2001, *A History of Childhood: Children and Childhood in the West from Medieval to Modern Times*, Polity Press, Cambridge.
- Holck, P., 1989, *Skjelettmaterialet fra Tønsberg*, Anatomisk Institutt, Universitetet i Oslo.
- Holmbäck, Å. & Wessén, E., (red.), 1943, *Skånelagen och Gutalagen: Svenska landskapslagar: tolkade och förklarade för nutidens svenskar*, Bd. 4, Hugo Gebers Förlag, Stockholm.
- Iregren, E., 1992, 'Kvinnor och barn under medeltid – ett antropologisk perspektiv på några skelettmateriale', I: Lövkrona, I., (red.), 1992, 'Kvinnospår i medeltiden', *Kvinnovetenskapliga studier 1*. 55-92, Lund University Press, Lund.

- Iregren, E., 2000, 'Varför och hur ska vi arbeta med medeltida barn?', I: Dyrdahl, A., (red.), 2000, *Osteologisk materiale som historisk kilde*, 47-66, Tapir, Trondheim.
- Iregren, E. & Redin, L., 2000, 'Assemblages of children's bones in a Medieval churchyard in Sweden: Results of epidemics, warfare, infanticide or simply, disturbed graves?', I: Varela, T. A., (red.), 2000, *Investigaciones en Biodiversidad Humana*, 259-269, Sociedad Española de Antropología Biológica, Universidad de Santiago de Compostela
- Iversen, M. G., 2006, *Søhuset, Viborg: på kanten av middelalderbyen: Bygherrerapport nr. 17*, Viborg Stiftsmuseum, Viborg.
- Jennbert, K., 2004, 'Ethics in Archaeological Practice', I: Karlsson, H., (red.), 2004, *Swedish Archaeologists on Ethics*, 327-348, Bricoleur Press, Mölnlycke.
- Jensen, J. J. & Dahlström, H., 2009, *Beretning for Skt. Clemens I og III. Udgravning af den nordlige del af kirkegården tilhørende den middelalderlige Skt. Clemens kirke, København*, Københavns Bymuseum, København.
- Jørgensen, J. U., 1967, 'Myndighedsalder', I: Hjejle, B., Skautrup, P., Skyum-Nielsen, N. & Steensberg, A., (red.), 1967, *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder: fra vikingtid til reformasjonstid*, Bd. XII, 35-37, Rosenkilde og Bagger, København.
- Jørgensen, J. U., 1971, 'Skånske lov', I: Olsen, O., Skautrup, P., Skyum-Nielsen, N. & Steensberg, A., (red.), 1971, *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder: fra vikingtid til reformasjonstid*, Bd. XVI, 81-83, Rosenkilde og Bagger, København.
- Keyes, G. M., 2007a, *VSM 09264 Kirkegårdsudgravning Sct. Leonis Gade 12, Mat. 327a: Bygherrerapport nr. 20*, Viborg Stiftsmuseum, Viborg.
- Keyes, G. M., 2007b, *VSM 09264 Sct. Leonis Gade 12, Viborg Søndersogn, Nørlyng herred, G1. Viborg amt*, Viborg stiftmuseum, Viborg.
- Kieffer-Olsen, J., 1993, *8 kirkegårdsudgravninger*, PhD, Aarhus Universitet, Aarhus.
- Kieffer-Olsen, J., 2000, 'Gravskik og kirkegårde i middelalderen', I: Dyrdahl, A., (red.), 2000, *Osteologisk materiale som historisk kilde*, 111-127, Tapir, Trondheim.
- Kristensen, H. K. 1987. *Middelalderbyen Viborg*. Centrum, Århus.
- Lally, M. & Moore, A., (red.), 2011, *(Re)Thinking the Little Ancestor: new perspectives on the archaeology of infancy and childhood*, Archaeopress, Oxford.

- Lewis, M., 2011, 'The osteology of Infancy and childhood: misconceptions and potential', I: Lally, M. & Moore, A., (red.), 2011, *(Re)Thinking the Little Ancestor: new perspectives on the archaeology of infancy and childhood*, Archaeopress, Oxford.
- Licht, K., Hermansen, V., Johannesen, B. B., Møller, E., Roussell, A. & Steenberg, J., (red.), 1987, *Danmarks kirker*, Bd. 6, G.E.C. Gad, København.
- Lieb Gott, N., 1984, *Danmarkshistorien. Middelalderen: land og by*, Bd. 1, Sesam, København.
- Lillehammer, G., 1986, 'Barna i Nordens forhistorie. Drøft metodegrunnet og kildenes bærekraft', *Kvinner i arkeologi i Norge nr. 2*, UNIT, Vitenskapsmuseet, Arkeologisk avdeling, Trondheim.
- Lillehammer, G., 1989, 'A Child is Born. The Child's World in an Archaeological Perspective', I: Myhre, B., (red.), *Norwegian Archaeological Review*, vol. 22. (2), 89-105, Norwegian University Press, Norge.
- Lillehammer, G., (red.), 2010, *Socialisation: Recent Research on Childhood and Children in the Past*, Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.
- Lorvik, K., 2009, 'Life and death in the early town. An osteoarchaeological study of the human skeletal remains from st. Mary's churchyard, Bergen', I: Øye, I., (red.), 2009, *Osteoarchaeological analyses from medieval Bergen*, 19-115, Vigmostad & Bjørke AS, Bergen.
- Kulturminneloven, 2015, *Lov om kulturminner av 6.september 1978 nr.50*, sett 22. september 2017, fra https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1978-06-09-50/KAPITTEL_2#§6.
- Magnussen, A. R. S., 2005, 'Fosterbegavelser – en skikk utenom alle skikker', I: Østigård, T. (red.), 2005, *Lik og ulike: tilnærminger til variasjon i gravskikk*, 53-67, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Mygland, S. S., 2007, *Children in medieval Bergen: an archaeological analysis of child-related artefacts*, Fagbokforlaget, Bergen.
- Nilsson, B., 1994., *Kvinnor, män och barn på medeltida begravningsplatser*, Lunne böcker, Uppsala.

- Olsen, B., 1997, *Fra ting til tekst: Teoretiske perspektiv i arkeologisk forskning*, Universitetsforlaget, Oslo.
- Pedersen, V. A., 2013, 'De danske landskapslove', I: *Den store danske*, sett 29.april 2016, fra http://denstoredanske.dk/Dansk_litteraturs_historie/Dansk_litteraturs_historie_1/Middelalderen/H%C3%B8jmiddelalderen_1100-1300/Danmark_i_det_europ%C3%A6iske_1%C3%A6rdomsf%C3%A6llesskab/De_danske_landskapslove7.
- Pedersen, V. J., 1999, *VSM F902 Sct. Leoni Gade 10 Sct. Drottens kirke: Udgravningsberetning 1999*, Viborgs stiftsmuseum, Viborg.
- Peel, C., 2009, 'Guta Lag: the law of the gotlanders', I: Finlay, A. & Phelpstead, C., (red.), *Viking Society for northeren Research*, Short Run Press Limited, Exeter.
- Romero, M. S., Garcia, E. A. & Jiménez, G. A., (red.), 2015, *Children, Spaces and Identity*, Oxbow Books, Oxford.
- Redin, L., 1976., *Lagmanshejdan: Ett gravfält som spegling av sociala strukturer i Skanör*, Habelt, Bonn.
- Renfrew, C. & Bahn, P., 2004, *Archaeology. Theories, Methods and Practice*, Thames & Hudson, London.
- Russ, H., 2007, *Spedbarnsgraver i Norge i middelalderen: belyst gjennom arkeologisk og skriftlig kildemateriale*, Masteroppgave, Universitetet i Oslo.
- Scheuer, L & Black, S., 2000, *Developmental Juvenile Osteology*, Academic Press, London.
- Sellevoid, B. J., 1990, *Skjelettene i biblioteket: Olavskirken, Folkebiblioteket, Trondheim*, Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Trondheim, Trondheim.
- Sellevoid, B. J., 1997, 'Children's Skeletons and Graves in Scandinavian Archaeology', I: Boe, G. D. & Verhaeghe, F., (red.), 1997, *Death and Burial in Medieval Europe*, 15-25, Zellik, Oslo.
- Sellevoid, B. J., 1999, 'Kristenrett og gravleggelse: arkeologens virkelighet', I: Mundal, E. & Øye, I., (red.), 1999, *Norm og praksis i middelaldersamfunnet*, 96-115, Universitetet i Bergen, Bergen.

Sellekvold, B. J., 2000, 'Menneskelige skjelettrestre som historisk kilde: muligheter, problemer og metoder', I: Dybdahl, A., (red.), 2000, *Osteologisk materiale som historisk kilde. Senter for middelalderstudier*, 21-46, Tapir, Trondheim.

Sellekvold, B. J., 2001, *From Death to Life in Medieval Hamar. Skeletons and Graves as Historical Source Material*, Unipub forlag, Oslo.

Sellekvold, B. J., 2012, 'Ancient Skeletons and Ethical Dilemmas', I: Fossheim, H., (red.), 2012, *More than just bones. Ethics and research on human remains*, 139-160, Rolf Ottersen AS, Oslo.

Shahar, S., 1990, *Childhood in the Middle Ages*, Routledge, London.

Sofaer-Derevenski, J., (red.), 2000, *Children and Material Culture*, Blackwell, London.

Sofaer, J. R., 2006, *The Body as Material Culture: a theoretical osteoarchaeology*, Cambridge University Press, Cambridge.

Solberg, B., 2015, 'From Paganism to Christianity in Norway: An Examination of Graves and Grave Finds', I: Baug, I., Larsen, J. & Mygland, S. S., (red.), 2015, *Nordic Middle Ages: Artefacts, Landscapes and Society*, 275-288, Universitetet i Bergen, Bergen.

Staafl, B. M., 2012, 'Playing and Learning in Medieval Lund', I: Gläser, M., (red.), 2012, *Kindheit und Jugend, Ausbildung und Freizeit*, 447-456, Verlag Schmidt-Römhild, Lübeck.

Sørensen, M. L. S., 2000, *Gender Archaeology*, Polity Press, Cambridge.

Sørmoen, O., 2012, 'To Balance the Rights of the Living and the Dead', I: Fossheim, H., (red.), 2012, *More than just bones. Ethics and research on human remains*, 11-20, Rolf Ottersen AS, Oslo.

Søvsø, M., 2012, 'The archaeological Traces of Childhood and Youth, Play and Games in medieval Ribe', I: Gläser, M., (red.), 2012, *Kindheit und Jugend, Ausbildung und Freizeit*, 525-538, Verlag Schmidt-Römhild, Lübeck.

Tamm, D., 2014, 'Kanonisk ret', I: *Den store danske*, sett 2.september 2016, fra http://denstoredanske.dk/Samfund,_jura_og_politik/Jura/Kanonisk_ret/kanonisk_ret.

Tamm, D. & Vogt, H., (red.), 2016. *The Danish Medieval Laws: the laws of Scania, Zealand and Jutland*, Routledge, London og New York.

Tarlow, S., 2006, 'Archaeological ethics and the people of the past', I: Scarre, C. & Scarre, G., (red.), *The Ethics of Archaeology. Philosophical perspectives on archaeological Practice*, 199-216, Cambridge University Press, Cambridge.

Tarp, P., 2010, *Antropologisk rapport. VSM 09.264 Viborg Skt. Drotten*, Retsmedicinsk institut, Antropologisk Afdeling, ADBOU, Odense.

Ubelaker, D. H., 1999, *Human skeletal remains. Excavation, analysis, interpretation*. 3rd.ed., Taraxacum, Washington.

Viken, Ø. L. I., 2015, 'Norges grenser: det historiske målebord', I: *Norges historie*, sett 23. august 2016, fra <https://www.norghistorie.no/kirkestat/artikler/1124-noregs-grenser-det-historiske-malebord.html>.

Westholm, G., 2012, 'Infancy and Adolescence, Education and Recreation from the Medieval Period', I: Gläser, M., (red.), 2012, *Kindheit und Jugend, Ausbildung und Freizeit*, 477-493, Verlag Schmidt-Römhild, Lübeck.

Widerström, P., 2001a, *Arkeologisk förundersökning i Bro kyrka*, Arkeologisk rapport ved Länsmuseum i Gotland, Visby.

Widerström, P., 2001b, *Arkeologisk undersökning i Bro kyrka*, Arkeologisk rapport ved Länsmuseum i Gotland, Visby.

Widerström, P., 2001c, *Arkeologisk slutundersökning i Bro kyrka*, Arkeologisk rapport ved Länsmuseum i Gotland, Visby.

Widerström, P., 2001d, 'Utgrävning i Bro kyrka', I: Radhe, B., (red.), 2001, *Gotländskt arkiv*, 173-177, Gotlands fornsal, Visby.

Øye, I., 2005, 'Kvinner, kjønn og samfunn: fra vikingtid til reformasjon', I: Blom, I. & Sogner, S., (red.), 2005, *Med kjønnsperspektiv på norsk historie fra vikingtid til 2000-årsskiftet*, 21-101, J. W. Cappelen's Forlag AS, Oslo.

Øye, I. & Mygland, S., 2012, 'Infancy and adolescence – recreation and socialization in medieval Bergen', I: Gläser, M., (red.), 2012, *Kindheit und Jugend, Ausbildung und Freizeit*, 493-510, Verlag Schmidt-Römhild, Lübeck.